P. P. PANAITESCU

INTERPRETĂRI ROMÂNEȘTI

BIBLIOTECA ENCICLOPEDICĂ DE ISTORIE A ROMÂNIEI

BE

editura enciclopedică

Texte digitizate la Biblioteca Județeană Mureş în cadrul proiectului
"Mai aproape de lectură: biblioteca publică în serviciul studentilor".
Proiect realizat cu sprijinul Administratiei Fondului Cultural Național.

COLECȚIA „BIBLIOTECA ENCICLOPEDICĂ DE ISTORIE A ROMÂNIEI”

P. P. PANAITESCU

INTERPRETĂRI ROMÂNEŞTI

STUDII DE ISTORIE ECONOMICĂ ŞI SOCIALĂ

Ediția a II-a

Postfață, note şi comentarii de
Ştefan S. Gorovei şi Măria Magdalena Székely

CUPRINS

Cuvânt înainte
Notă asupra ediției
Introducere
I. „Perioada slavonă” la români şi ruperea de cultura Apusului
II. Problema originii clasei boiereşti
III. Numele neamului şi al țării noastre
IV. Drumul comercial al Poloniei la Marea Neagră în Evul Mediu
V. De ce au fost Țara Românească şi Moldova țări separate?
VI. De ce n-au cucerit turcii Țările Române
VII. Comunele medievale în Principatele Române
VIII. Cum au ajuns Bucureştii capitala țării?
IX. Începuturile literaturii în limba română
X. Renaşterea şi românii
Abrevieri
Bibliografie
Note la ediția a doua
Postfață

V.

DE CE AU FOST ŢARA ROMÂNEASCĂ ŞI MOLDOVA ŢĂRI SEPARATE ?

Dualismul politic românesc. Problema unirii Principatelor Române a fost pusă adeseori, în chip ştiinţific sau în legătură cu anume comemorări; s-a lămurit aproape definitiv când şi cum s-a născut, în legătură cu secolul naţionalităţilor, ideea unităţii naţionale la români, în ce împrejurări interne şi internaţionale a izbândit Unirea de la 1859.

Dar faţa cealaltă a problemei e mult mai puţin cunoscută şi totuşi trebuie pusă neapărat, ca s-o înţelegem pe cea dintâi. De ce s-au format în veacul al XIV-lea, aproape în acelaşi timp, *două* state româneşti, Ţara Românească şi Moldova, şi de ce, veacuri de-a rândul, au rămas faţă în faţă, adesea duşmane? Era aceasta o simplă întâmplare, sau dualitatea formei de stat corespunde unor cauze adânci, unor deosebiri organice, geografice şi economice, multă vreme mai tari decât unitatea etnică?

Întrebarea este cu atât mai legitimă, cu cât alte popoare, cel francez, cel englez şi cel spaniol, şi-au făcut unitatea politică la sfârşitul Evului Mediu, într-o epocă în care ideea naţională nu făcea încă parte din patrimoniul sufletesc al omenirii. Istoricii noştri, începând cu paginile poetice ale lui Nicolae Bălcescu din *Istoria lui Mihai Viteazul* au arătat doară, cu o fericită comparaţie, unitatea organică a pământului românesc: o cetate, podişul Ardealului, încercuită de munţi, cu povârnişurile dealurilor şi cu şanţurile cu apă de jur împrejur.

Această unitate, care e o unitate geografică şi economică în acelaşi timp, trebuia să dea o unitate politică şi totuşi, timp de cinci veacuri, n-a fost aşa. Este datoria istoricului să răspundă de ce, împotriva aparenţelor favorabile, au fost, în tot acest lung răstimp (tocmai 500 de ani de la întemeierea Moldovei - 1359 - până la Unire -1859), două state româneşti cu două domnii.

Nu e vorba de o împărţire multiplă, pe provincii, ca a Italiei sau a Germaniei medievale, ci de un aspect politic special, care n-are elemente de comparaţie în Europa, cel puţin pentru o durată aşa de lungă: *dualismul politic românesc.*

Problema acestui dualism apare astfel ca una din cele mai importante şi mai complicate din istoria noastră.

Aspectul geografic al chestiunii. Ca să înţelegem problemele de geografie politică, trebuie să pornim de la geografia fizică, în cazul nostru - de la acea unitate a pământului românesc, de care am pomenit mai sus. Această unitate este o realitate, dar cu condiţia ca podişul Ardealului, care formează centrul acestui sistem de provincii şi elementul de legătură între ele, să fie în stăpânire românească. Fără Ardeal, oricine îşi dă seama, privind harta, că Moldova şi Ţara Românească sunt două provincii excentrice, cărora le lipseşte tocmai nucleul central. Este, deci, sigur că punctul de plecare al situaţiei speciale în care a trăit politiceşte poporul românesc timp de atâtea veacuri este stăpânirea Ardealului de unguri. Rupându-se unitatea pământului românesc, prin stăpânirea străină în podişul Transilvaniei, regiunile rămase libere nu mai formau, împreună, o unitate teritorială şi de aceea n-au putut forma nici o unitate politică.

Cucerirea Ardealului de unguri, care trebuie pusă în veacul al XI-lea, este anterioară naşterii primului stat românesc în nordul Dunării, căci condiţiile economice şi culturale din acea epocă nu îngăduiseră încă românilor trecerea de la concepţia de trib (voievodate) la aceea de stat. Aşadar, atunci când, abia în veacul al XIV-lea, românii, în urma schimbării împrejurărilor de la Dunărea de Jos - deschidere de drumuri comerciale, influenţe culturale de la vecini - au format state, elementul geografic de unitate nu mai exista de trei secole prin introducerea unui stat puternic militar, de

invaziune, în centrul pământului românesc. De aceea, în chip fatal, au trebuit să fie două state pe teritoriul rămas liber de cucerirea ungurească.

Problema aceasta a fost întrucâtva greşit înţeleasă, pentru că, până la o vreme, aşa-zisul „descălecat", care explica fundarea celor două Principate Române, a fost o teorie scumpă istoricilor. Se credea anume că, în veacul al XIV-lea (de ce tocmai în veacul al XIV-lea?), românii ardeleni, prigoniţi pentru credinţa lor răsăriteană, au fost nevoiţi să părăsească în cete mari ţara lor de baştină şi să treacă dincolo de munţi, în ţinuturi aproape pustii, punând temeliile unor state noi. Dacă ar fi fost aşa (nu examinez aici posibilitatea ca nişte fugari să înfiinţeze repede state puternice), atunci emigraţia pornită în acelaşi timp, din acelaşi loc şi din aceleaşi cauze, ar fi putut forma un singur stat. În realitate, nimic, afară de tradiţii legendare păstrate de cronicari ce scriu cu sute de ani după întemeiere, nu dovedeşte vreo emigraţie în mase mari de români peste munţi, în principate. Trebuie să renunţăm azi la mitul descălecării. Populaţia românească întemeietoare de stat în Ţara Românească şi în Moldova *a fost de aici.* Cel mult, pentru Moldova se poate admite venirea din Maramureş a elementelor de conducere, nicidecum, însă, scurgerea unei populaţii întregi prin păsurile munţilor. Poporul românesc, care de totdeauna era în Câmpia Munteniei (păstrarea numelui traco-scitic al Dunării şi a terminologiei latine în limba română o dovedeşte), ca şi în Moldova, a ajuns la un moment dat, la o maturitate politică şi, pe locurile sale străvechi, a fundat, conform cu configuraţia geografică a regiunilor, două state.

În adevăr, cele două regiuni în care s-au înfiinţat statele româneşti au, pe lângă *aşezarea lor în colţ,* şi o configuraţie deosebită care le desparte. În Evul Mediu şi chiar mai târziu, unitatea unui ţinut şi configuraţia sa depind, în primul rând, de direcţia apelor. Geografii antici, când descriau o regiune, însemnau totdeauna direcţia spre care „se îndreaptă" ţinutul *(vergit versus septemtrionem).* Muntenia şi Moldova au, în această privinţă, *direcţii divergente.* În epoca medievală, râurile, ca linii de comunicaţie, aveau o însemnătate cu mult mai mare decât azi. Nu numai din pricina eventualei navigaţii ce s-ar fi făcut pe ape, în lipsa unor drumuri lucrate de mână omenească, dar şi prin faptul că, în această epocă, pădurile acopereau suprafeţe cu mult mai întinse ca acum; în ţara noastră, acopereau aproape fără întrerupere întreaga câmpie a Ţării Româneşti, de la Olt până la marginile Bărăganului, şi luncile râurilor deschideau drumuri naturale care tăiau aceste păduri. Erau singurele drumuri prin codrii care purtau numele de Pădurea Nebună (Teleorman), Pădurea Românilor (Vlăsia), Pădurea cea Mare (în Ilfov), ceea ce arată mărimea şi importanţa acestor codri medievali.

Examinând comparativ situaţia Munteniei şi a Moldovei, din punct de vedere al curgerii apelor, constatăm aspecte divergente. Muntenia sau Ţara Românească formează un ţinut armonios, de la Carpaţi - la nord, până la Dunăre - la sud, o serie de râuri, privite schematic, sunt aproape paralele, sunt perpendiculare pe aceste două graniţe, ele unesc păsurile munţilor cu Dunărea. Consecinţa acestei situaţii este o unitate a regiunilor dintre munte şi Dunăre şi legături strânse între munte, deal, şes şi baltă. Produsele specifice ale fiecăreia din aceste regiuni, care se completează, se schimbă uşor; populaţia trebuie şi poate să stea în continuă legătură. Din primele timpuri ale principatului muntean, în secolul al XIV-lea, constatăm din documente o populaţie deasă în tot şesul şi numeroase aşezări omeneşti străvechi, cu populaţie românească la bălţile Dunării, mai ales de la Brăila până la Călăraşii de azi, ceea ce dezminte hotărât concepţia unui descălecat de populaţie de la munte. Legăturile între munte şi Dunăre erau aşa de strânse şi de lesnicioase, încât constatăm în acelaşi secol, secolul întemeierii, că mănăstirile din munţii Olteniei aveau bogate proprietăţi cu sate la bălţile de la gura Ialomiţei, şi căruţele mănăstireşti cu peşte sărat străbăteau mereu ţara de-a curmezişul. într-un cuvânt, circulaţia comercială internă şi de tranzit în Ţara Românească se făcea de la munte spre Dunăre şi invers; aceste drumuri, lunci de râuri, nu se continuau în Moldova, şi nu se completau cu drumurile acestei ţări, care erau îndreptate în altă parte.

Moldova are alt aspect hidrografic, râurile ei mai importante nu coboară perpendicular pe linia munţilor, străbătând toată ţara, ca în Muntenia, ci sunt paralele cu Carpaţii; Siretul, Prutul şi Nistrul constituie un fel de bariere spre răsărit şi izvoarele lor sunt în afara graniţelor ţării, în afara ţinutului locuit de români. Numai spre vărsarea lor ele se apropie între dânsele şi anume spre colţul de sud-est al ţării, spre gurile Dunării şi Marea Neagră. Din această constatare rezultă întâi că Moldova are un sistem hidrografic deosebit, care nu se completează, nici nu se leagă de acel al ţării

vecine. Astfel, legătura de drumuri dintre cele două principate nu era naturală şi lesnicioasă în primele timpuri. În al doilea rând, constatăm că Moldova este mai puţin unitară, mai puţin legată decât Ţara Românească. De aceea, principatul moldovean nu s-a format, de la început, ca o unitate politică, cuprinzând întreg ţinutul de la munte până la Nistru şi la mare. Această unitate s-a făcut în etape; este sigur că primul stat moldovenesc cuprindea numai bazinul râului Moldova, căci altfel nu ne-am explica de ce ţara poartă numele acestui râu secundar. Şi mai târziu, ea a rămas cu amintirea acestei forme de la început, păstrând numele râului rămas cu o importanţă secundară. Înaintarea statului moldovean din colţul de nord-vest spre gurile Dunării şi ale Nistrului, către care ducea sistemul ei de ape, s-a făcut încet, în vreo 50 de ani, şi la 1392 apare prima oară litoralul mării în stăpânirea unui domn moldovean. Atunci când Moldova a ajuns, în sfârşit, vecină cu Ţara Românească, această din urmă ţară era de mult constituită în chip solid.

Împrejurările geografice, în special aşezarea văilor apelor, explică, la origine, formarea divergentă a celor două state româneşti.

Drumurile de comerţ. Apele cu văile lor au alcătuit cele mai vechi legături interne de comunicaţie între sate şi ţinuturi. Dar, pe lângă aceste drumuri locale, avem prin ţările noastre, curând după întemeiere, marile drumuri de comerţ internaţional de la sfârşitul Evului Mediu şi de la începutul evului modern. Importanţa lor a fost studiată şi s-a arătat influenţa ce au asupra dezvoltării noastre sociale şi economice, în studiile d-lor N. Iorga, I. Nistor şi ale istoricului polon O. Górka, iar pentru Moldova, şi într-un studiu al autorului acestor rânduri.[1]

Erau două drumuri mari: drumul Lembergului (Liovului), prin Moldova şi drumul oraşelor săseşti din Ardeal, în special Braşovul şi Sibiul, prin Ţara Românească. Cel dintâi, prin capitalurile investite, prin ramificaţiile sale depărtate şi prin numărul negustorilor, era mult mai însemnat.

Două grupuri de oraşe comerciale din Europa erau interesate în acest tranzit comercial prin Moldova: oraşele hanseatice din Germania de nord, care făceau comerţ cu Polonia, în special comerţul cu postavuri, şi oraşele din Italia - Genova şi Veneţia - care, din timpul cruciatelor, aveau aşezări, adevărate colonii, în Orientul Apropiat şi pe coastele Mării Negre. Din Asia se aduceau produsele transportate de caravane până la ţărm, care erau apoi încărcate pe corăbiile italieneşti şi negustorii italieni le schimbau, la Lemberg sau la Cetatea Albă, cu produsele aduse de negustorii din Germania. Legătura cu coloniile italiene se făcea într-o vreme prin Polonia, centrul comerţului oriental fiind, de la început, Liovul, apoi prin ţinuturile tătăreşti ale Rusiei sudice şi în Crimeea, la Caffa, principala colonie genoveză, pe aşa-numitul „drum tătăresc." După consolidarea statului moldovenesc, acesta prezenta mai multe garanţii de siguranţă a mărfurilor şi a negustorilor, aşa că drumul moldovenesc a înlocuit pe cel tătăresc, şi capetele lui au fost la Chilia şi la Cetatea Albă, în loc de Caffa Crimeii. Italienii erau cei mai mari capitalişti ai Europei la sfârşitul Evului Mediu (se ştie că în această epocă de *Frühkapitalismus* exista numai capitalismul comercial, nu încă şi cel industrial), *lombard* era numele generic al bancherilor. Numărul mare de italieni bogaţi şi importanţa capitalurilor investite de ei pe drumul moldovenesc (pe lângă comerţ, ei închiriau vămile de la domnul Moldovei şi salinele din Galiţia de la regele Poloniei) arată rolul european al acestui drum comercial.

Drumul moldovenesc se îndrepta, aşadar, de la nord spre sud-vest, la Chilia şi Cetatea Albă şi nu spre Galaţii vecini cu Ţara Românească, oraş care nici nu exista în secolele al XIV-lea şi al XV-lea.

În Ţara Românească, în schimb, drumul oraşelor săseşti, Sibiul şi Braşovul, trecea prin păsurile Turnu-Roşu şi Bran şi de aici apuca spre Dunăre, la Brăila, Cetatea de Floci (la gura Ialomiţei) şi Giurgiu, cele trei porturi ale traficului dunărean, şi apoi pe apă, spre mare. Dar, pe lângă acest drum spre Marea Neagră, un alt drum mai puţin studiat de istorici, dar tot aşa de important, dădea o fizionomie deosebită comerţului muntean. E vorba de drumul spre Adriatica. Drumul acesta nu era străbătut în întregime de negustorii saşi din Ardeal, în Peninsula Balcanică nu era o linie directă, ci se străbăteau drumuri întoarse cu multe întreruperi. Mărfurile apusene erau

[1] Vezi în acest volum: *Drumul comercial al Poloniei la Marea Neagră în Evul Mediu*.

aduse până la Dunăre de raguzani. Se cunoaşte rolul important pe care Raguza (Dubrovnik) l-a jucat în Evul Mediu şi până târziu, în veacul al XVIII-lea, în negoţul Peninsulei Balcanice. Acest oraş croat cu civilizaţie apuseană, aşezat la Marea Adriatică, obţinuse privilegii de negoţ de la craii sârbi şi de la suveranii Imperiului Româno-Bulgar, de la împăraţii bizantini şi, mai târziu, şi de la padişahul turcesc, ca negustorii de acolo să poată străbate cu mărfurile lor drumurile interioare de uscat ale peninsulei şi să cumpere şi să vândă în târguri. Aşezările lor, cu case de negoţ şi cu biserici catolice, erau pretutindeni şi înfloreau, la Belgrad, ca şi la Sofia, la Cavarna şi la Silistra; nimeni nu le putea face concurenţă, căci genovezii şi veneţienii atingeau doar porturile. Nodul de legătură al comerţului raguzan cu cel săsesc a fost la Vidin, oraş pentru care raguzanii aveau un privilegiu de comerţ special încă din anul 1240, de la ţarul Ioan Asan II. Şi, de asemenea, cel mai vechi privilegiu comercial acordat saşilor din Braşov este tot pentru acest oraş bulgăresc, dat de ţarul bulgar Sraţimir. Vidinul a fost un centru comercial de legătură foarte important între Raguza, Ţara Românească şi Ardeal; se ridicase acolo un ţarat bulgar deosebit de cel de la Târnovo şi moneta de argint vidineană circulă şi în Muntenia lui Mircea şi în Ardeal, în special în Ţara Bârsei, semn al prosperităţii economice a acestui oraş. Aşadar, acest drum comercial, ce trecea prin Ţara Românească, era îndreptat spre sud-vest, spre Adriatica, tocmai în direcţia opusă celui moldovenesc. Între drumurile de comerţ din Ţara Românească şi cele din Moldova nu era, deci, nici o legătură, cele două ţări aveau orientări economice deosebite.

Veacul al XIV-lea şi mai ales al XV-lea au fost pentru istoria noastră economică o epocă deosebită; atunci, şi numai atunci, au trecut prin ţările noastre drumuri de negoţ de importanţă internaţională. Drumuri de ţară, noroioase, neîngrijite, săpate de roţile căruţelor ce treceau scârţâind, încărcate cu mărfuri rare, călăuzite de negustori ce vorbeau limbi stranii şi purtau costume din ţări depărtate, dar care au făcut, prin ridicarea economică a ţării, puterea şi strălucirea domniilor unui Mircea sau a unui Ştefan.

Zonele de influenţă politică. Comerţul moldovenesc era în legătură, în primul rând, cu Polonia, cu Ungaria, de asemenea, dar mai puţin. Bistriţa Ardealului şi Braşovul au avut legături comerciale şi cu Moldova şi mărfurile săseşti ajungeau până la Chilia, dar interesele comerciale ale Poloniei, drumul moldovenesc de la Liov până la Cetatea Albă era cu mult mai important. Rezultatul acestor interese comerciale poloneze este suzeranitatea polonă asupra Moldovei. Regele polon, pentru a-şi asigura debuşeul mărfurilor la Marea Neagră, a luat sub protecţia lui Moldova, ţară vasală. Jurămintele omagiale depuse de domnii moldoveni de la Petre Muşatin până la Ştefan cel Mare, cu celebra scenă a cortului de la Colomeea, nu erau numai simboluri medievale, ele însemnau protectoratul politic şi economic al Poloniei asupra Moldovei.

De câte ori domnul Moldovei întârzia depunerea jurământului, regele polon îl reclama cu îngrijorare şi, fapt caracteristic, tratatele politice - e vorba de contractele feudale încheiate în scris între Moldova şi Polonia - erau întotdeauna completate cu tratate de comerţ, privilegii comerciale pentru negustorii din Polonia, cu uşurări de vamă şi asigurarea trecerii paşnice prin ţară a negustorilor şi a mărfurilor. Ungaria, care avea şi ea interese comerciale de apărat în Moldova, a încercat în mai multe rânduri, în veacul al XIV-lea şi în al XV-lea, să răpească Poloniei, în favoarea ei, suzeranitatea asupra acestei mici ţări româneşti şi vestita luptă a lui Matei Corvin cu Ştefan cel Mare la Baia, urmată imediat de protestul polon la Buda, face parte din această serie de sforţări. Dacă nu ţinem seama de câteva episoade de scurtă durată din istoria Moldovei, Ungaria n-a izbutit, totuşi, să-şi întindă influenţa politică asupra ţării vecine dintre Carpaţi şi Nistru, care a rămas sub suzeranitatea polonă, până ce turcii au înlăturat-o definitiv în veacul al XVI-lea.

În Ţara Românească, legăturile comerciale cu Polonia erau mai slabe, de aceea regatul Iagellonilor n-a încercat, afară de un singur caz, în vremea lui Mircea, să dispute ungurilor suzeranitatea asupra ei. Şi aici, ca şi în Moldova, vasalitatea în forme feudale faţă de Ungaria a fost o urmare a legăturilor comerciale, o asigurare a drumului de scurgere şi de aducere a mărfurilor. Dar drumurile principale ale negoţului venind aici din Ungaria, Ţara Românească a rămas sub suzeranitatea Coroanei Sfântului Ştefan.

Cu alte cuvinte, erau două zone deosebite de influență politică, ce erau urmarea zonelor de influență comercială: zona ungurească era în Muntenia, iar Moldova cădea în zona de interese şi de influențe polone.

Această situație politică se adaugă situației economice şi geografice analizate mai sus, ca să explice de ce Țara Românească şi Moldova au alcătuit două organisme deosebite.

Tradiția dinastică. Pe temeiul acestor împrejurări economice, s-au închegat, încetul cu încetul, cele două state româneşti şi din neamul întemeietorilor s-au întărit două dinastii. Domnul, care era paznicul şi garantul acestei situații, de care am vorbit, devine, cu familia lui, elementul superior de conducere care personifică păstrarea tradiției, continuitatea statului. în această credință se îmbină şi o credință religioasă, domnul cu neamul său sunt lăsați de Dumnezeu; se formează foarte repede la noi două tradiții dinastice. Aceasta se vede bine din răspunsul scris dat de boierii din Râmnic, Brăila şi Buzău lui Ştefan cel Mare, venit din Moldova să răstoarne palida umbră de pe tronul Munteniei, un domn supus turcilor. „Avem domnul nostru bun şi mare", zic boierii munteni şi rar se găseşte în Evul Mediu românesc, aşa de măsurat şi de hieratic, o pagină mai sarcastică şi mai trivială, ca aceea trimisă de boierii de la marginea Țării Româneşti, lui Ştefan, Marele Ştefan al Moldovei. Pentru ei, strălucirea de învingător pentru Cruce a domnului vecin nu era nimic, față de tradiția stăpânilor lor cei vechi.

Această tradiție dinastică reprezenta, pentru gândul oamenilor de atunci, o stare permanentă, veşnică. Noi, astăzi, gândim evolutiv, socotim că stările de azi sunt rezultatul transformării stărilor de ieri şi cele de mâine vor rezulta din schimbarea fatală a celor de azi. Atunci se gândea altfel: țara, ca şi Biserica, era, pentru aceşti oameni, o unitate fixă, ierarhică şi hieratică, în frunte cu domnul ei, uns de Dumnezeu, cu boierii semeți şi țăranii umili şi supuşi. Şi, veşnic, cât va ține Dumnezeu mâna sa asupra țării, trebuia să fie aşa, neclintită de-a lungul veacurilor.

Împrejurările geografice şi economice constituiseră două state deosebite, această dualitate coborâse în conştiințe ca o ordine permanentă, datorită celor două dinastii ce personificau, fiecare, o orânduială deosebită. Li s-a zis domnilor munteni Basarabi, deşi, în fapt, n-au existat Basarabi şi nici Muşatini, e vorba de nume proprii individuale, nu de nume de familii, care pe atunci nu se obişnuiau în Răsăritul ortodox. Au fost două dinastii: dinastia Moldovei şi dinastia Țării Româneşti şi crearea lor, durata lor de două secole şi jumătate, arată cât de adâncă a fost sciziunea politică a celor două state româneşti, ce realități bine aşezate şi închegate erau fiecare dintre ele, mai ales dacă ne gândim că, la sfârşitul secolului al XIV-lea, puține state din Europa centrală şi răsăriteană aveau acest element politic, semn de stabilitate, dinastia.

Epoca aristocratică a istoriei româneşti. Epoca din istoria noastră, de care am vorbit până acum, ține de la întemeiere până în a doua jumătate a veacului al XVI-lea. Caracterele ei esențiale sunt: trecerea marilor drumuri de comerț prin țările noastre, suzeranitatea feudală a Ungariei şi a Poloniei, existența a două dinastii adânc înrădăcinate în viața sufletească a neamului. Toate acestea erau, cum am spus, elementele pe care se întemeia dualismul politic românesc, existența a două organisme de stat româneşti de sine stătătoare.

Veacul al XVI-lea a văzut răsturnându-se întreagă această situație, în urma înaintării otomane spre Europa centrală. Porturile de la Dunăre şi de la mare au fost cucerite de turci şi transformate în posturi militare; pe rând, căzură Giurgiul, Chilia, Cetatea Albă, Brăila. Curând, nici unei corăbii de negoț creştine nu-i mai fu îngăduit să plutească pe apele Mării Negre, interdicție care a fost ridicată abia în veacul al XVIII-lea, marele comerț de stofe şi de vite din Moldova şi Polonia a fost ruinat, italienii dispar de pe aceste meleaguri, capitalismul comercial îşi caută aiurea fructificarea, departe, pe căile noi ce se deschideau acum pe oceane spre America şi India. Lembergul în Polonia, Braşovul, Sibiul şi Bistrița în Ardeal, oraşele din nordul Moldovei, în frunte cu Suceava, s-au ruinat economiceşte, vistieria domnilor noştri a început să se golească.

Ca urmare a pierderii debuşeurilor comerciale în țările noastre şi a înaintării turceşti, suzeranitatea feudală a Poloniei şi a Ungariei asupra Moldovei şi a Țării Româneşti a fost înlăturată

şi înlocuită cu o singură suzeranitate asupra ambelor ţări, cea otomană, cu un caracter de protectorat militar.

Tot atunci, la sfârşitul veacului al XVI-lea, vechile dinastii s-au stins, sau au fost înlăturate din drepturile lor tradiţionale, amândouă aproape în acelaşi timp. Puterea domnească a căzut şi domn putea ajunge orice boier sau orice pretendent care afirma, de formă, că ar fi de viţă domnească, dar cu condiţia să se bucure de favoarea boierilor. La acest sfârşit de secol, moldoveni ajung să domnească în Muntenia şi munteni în Moldova.

S-ar părea că zidurile cele vechi de despărţire între cele două principate se năruiseră atunci, că elementele care constituiau unitatea organică deosebită a fiecăruia nu mai existau, că atunci s-ar fi putut face unirea lor într-un singur stat. O privire mai adâncită asupra noii situaţii economice şi politice care a înlocuit pe cea veche arată, însă, că nici aceste împrejurări nu erau mai favorabile unei fuziuni; dimpotrivă.

În apusul Europei, epoca modernă a fost o epocă de unificare a statelor, o ştergere a fărâmiţirii feudale, regii, sprijiniţi de burghezia bogată, îşi întemeiază puterea pe înfrângerea şi decăderea economică a nobilimii de mari proprietari funciari. Aceasta era urmarea deschiderii drumurilor comerciale spre Orient, apoi pe oceane, a ridicării unei noi clase de mijloc, care slăbeşte pe aceea a nobililor. Burghezia are nevoie de linişte şi de unitate ca să poată munci şi agonisi şi, de aceea, sprijină pe rege, spre a obţine unificarea statului.

În Răsărit, în Polonia, în Ungaria, la noi, evoluţia politică a fost în epoca modernă tocmai opusă: coeziunea statului se destramă, puterea suveranilor scade în aşa grad, încât ei devin o jucărie în mâinile nobilimii atotputernice, sunt aleşi, temporari şi fără drept de a-şi numi urmaşi, nobilimea este stăpână pe viaţa economică şi, de aici, şi pe cea politică. în aceste ţări, unde nu mai treceau drumuri comerciale, unde, deci, o burghezie nu s-a putut constitui, singurul izvor de venit rămâne pământul cu roadele lui. Era firesc ca proprietarii pământului, deci nobilii, să fie stăpâni pe viaţa economică a ţărilor agricole şi, prin aceasta, să stăpânească şi statul. Avem, deci, din veacul al XVI-lea până în al XIX-lea, în istoria noastră, ca şi în a statelor vecine pomenite, o perioadă pe care o putem numi *aristocratică,* urmând după cea *voievodală.*

Boierii, singurii stăpâni ai produselor, îşi croiesc latifundii pe ruinele micii proprietăţi, supun din ce în ce mai mult ţărănimea, domnul devine un reprezentant al lor, îl aleg din rândurile lor şi-l schimbă mereu. Figura de tragedie a lui Mihai Viteazul, eroul care a încercat mai mult decât putea un domn atunci şi a fost nevoit să urmeze directivele politice date de boieri, împotriva aspiraţiilor nobile şi cavalereşti, cade în această perioadă.

Era, această perioadă aristocratică, favorabilă unei contopiri a celor două state româneşti? Numai în aparenţă. În realitate, din punct de vedere economic, ca şi stătuleţele feudale ale Europei apusene din „înaltul Ev Mediu", Principatele Române străbat acum o perioadă de autarhie economică, nefavorabilă unităţii politice.

Istoricii Evului Mediu, de pildă Henri Pirenne, recunosc azi că principala cauză a fărâmiţirii politice a Europei apusene şi centrale în această perioadă este lipsa legăturilor economice dintre diversele regiuni, fiecare ţinut era autarhic într-o viaţă de economie agricolă şi de industrie casnică; un domeniu agricol independent din punct de vedere economic devenea, fatal, independent şi politiceşte. Numai deschiderea drumurilor de comerţ prin cruciate, întâi, prin marile descoperiri geografice, apoi, a restabilit unitatea economică şi apoi şi cea politică.

La fel ca în Apusul medieval, luând, firește, lucrurile în liniile lor mari şi neglijând anume excepţii, se înfăţişează, în această privinţă, situaţia Principatelor Române, începând cu sfârşitul veacului al XVI-lea. Moldova şi Ţara Românească, ţări agricole păstoreşti care, în mare parte, din cauza industriei casnice foarte dezvoltate pe atunci, importau foarte puţin, exportau iarăşi puţin în urma închiderii drumurilor de comerţ, erau acum unităţi economice autarhice. De comerţ de tranzit, firește că nu mai poate fi vorba. Exportul a început să se mărească, pentru aprovizionarea Constantinopolului şi a oştirii turceşti, dar este vorba de o exploatare economică, ce nu prea aduce bani în ţară. Aşadar, închise în viaţa lor de economie agricolă, fără să aibă nevoie una de cealaltă, unităţi mici, ca stătuleţele autarhice din „înaltul Ev Mediu" apusean, cele două state româneşti au continuat, fatal, viaţa lor izolată, începută din alte pricini şi în alte condiţii.

Ideea unității şi concepția politică a separatismului. În veacul al XVII-lea se naşte în țara noastră, în ambele principate, o mişcare intelectuală importantă, a cărei manifestare mai însemnată este literatura istorică a cronicarilor. Cronicarii moldoveni cei dintâi, apoi şi cei munteni, iau contact cu cultura clasică în şcolile polone, greceşti şi italiene, află originea latină a poporului nostru, ceea ce constituie un ferment de unitate, căci originile comune impun ideea unității neamului. Un Miron Costin, un Dimitrie Cantemir, un Constantin Cantacuzino ştiu că poporul nostru, peste granițele politice, formează o unitate etnică, şi o spun cu mândrie şi țării şi străinilor.

Este o mare descoperire a secolului al XVII-lea care pregăteşte formarea unei conştiințe naționale. Am putea găsi şi mai înainte slabe indicii despre ideea unei origini comune a neamului nostru, chiar la unii scriitori români medievali. Astfel, autorul anonim al unei cronici a Moldovei, cronică anexată mai târziu unui letopiseț mai mare rusesc, scrisă în slavoneşte, în vremea lui Ştefan cel Mare, deci cu două veacuri înainte de Miron Costin, spune că noi, românii, ne tragem din doi frați veniți de la Veneția; unul se chema Roman, celălalt Vlahata, eponimii poporului nostru, român şi vlah.

De ce doi frați? Pentru că sunt două principate şi aceste principate sunt doi frați, două ramuri ale aceluiaşi popor. O idee timidă, care nu putea încă să îmbrace haina cugetării limpezi şi se ascundea în negura legendei.

În veacul al XVII-lea, la marii cronicari, ideea se limpezeşte, e spusă răspicat: noi, românii, suntem un singur popor, ne tragem din romani, stăpânii lumii de odinioară. Dar această idee a unității neamului, a originii comune, aducea ea consecința, firească pentru noi cei de azi, că acest neam unitar trebuia să formeze un stat unitar? În vremea cronicarilor, ideea de stat nu acoperea ideea de neam, nu se născuse încă principiul naționalităților. Statul era al suveranului, al clasei stăpânitoare.

Sunt, firește, dovezi de solidaritate națională între munteni, moldoveni şi ardeleni din acea vreme, exemplele au fost deseori repetate de istorici şi ne vom mărgini numai la cel mai caracteristic: porunca dată de domnul Moldovei, Mihai Racoviță, la 1717, tătarilor, cu care năvălise asupra Maramureşului, să cruțe în prada lor cumplită numai casele românilor din acel ținut.

Dar să ne ferim să confundăm solidaritatea între diferitele ramuri ale poporului nostru, care este un sentiment, cu ideea politică a unui stat unitar românesc, ceea ce este cu totul altceva. Putem afirma, întemeiați pe dovezi, că o asemenea idee nu exista în veacul al XVII-lea, nici chiar în al XVIII-lea; mai mult, era privită ca o absurditate şi ca o primejdie de cei mai luminați dintre intelectuali şi oamenii de stat. Nu pentru că aceştia nu-şi iubeau țara, dar concepțiile politice ale vremii se împotriveau unei asemenea idei.

Două exemple puțin cunoscute sunt deosebit de caracteristice: Miron Costin povesteşte, în cronica lui, cum a fost vorba, un moment dat, la curtea otomană, ca turcii să impuie pe tronul principatului Ardealului, unde domniseră până atunci numai principi din nobilimea maghiară, pe fostul domn al Moldovei, bogatul şi trufaşul Vasile Lupu. Şi cronicarul observă cu acest prilej: „Care lucru nu ştim cum ar hi putut fi, pentru lege." Adică, un domn ortodox al Moldovei şi, deci, nici un român ortodox n-ar fi putut sta, după Miron Costin, în scaunul princiar al Ardealului, pentru că în acea țară clasa guvernantă, nobilimea maghiară, era de altă lege, calvină. Aşa cugeta cronicarul care trâmbițase cel dintâi, în chip lămurit, originea comună a poporului român.

Dincolo, în Țara Românească, ideile lui Miron Costin despre originea neamului şi unitatea lui fuseseră reluate cu mai multă lărgime de vederi şi cu argumente noi de învățatul boier şi om de stat, Constantin stolnicul Cantacuzino. În vremea lui Brâncoveanu, stolnicul era unchiul şi sfătuitorul domnului. Şi povesteşte cronicarul Neculce cum marele vizir oferise lui Constantin Brâncoveanu şi tronul Moldovei, pe lângă acel al Țării Româneşti, pe care-l avea. „Iar Brâncoveanul vodă, dacă au auzit aşa, foarte îi era cu voia să fie domn la două țări," dar a cerut răgaz să se sfătuiască şi cu unchiul său, Constantin stolnicul. Cronicarul luminat, sfetnic bătrân, aflând de planul unirii celor două principate sub sceptrul lui Brâncoveanu, i-a răspuns: „Să-şi păzească treaba şi grija țării sale. Iar mai mult să nu ştie că se amestecă, că apoi, de nu-l va asculta şi va face peste voia lui, bine să ştie că când va încăleca el la Udriu (Adrianopol), el va înhăma în căruță şi va trece în Ardeal." Stolnicul Cantacuzino socotea unirea principatelor o nebunie aşa de mare, încât, la auzul ei, era gata

să părăsească ţara şi să fugă peste graniţă. Nu e nevoie să adaug că Brâncoveanu a răspuns vizirului că „nu va putea purta de grijă a două ţări ce sunt de margină.”

Dacă oamenii cei mai culţi ai vremii, tocmai aceia care dăduseră la iveală originile comune ale românilor, care subliniaseră cu glas profetic în scrierile lor unitatea etnică a neamului, Miron Costin şi Constantin stolnicul Cantacuzino, gândeau aşa despre unitatea politică a românilor, este clar că ideea aceasta era cu totul străină cugetării politice de atunci.

S-ar putea obiecta acestor consideraţii cu epopeea fulgerătoare a lui Mihai Viteazul. Măcar câteva luni, românii au fost uniţi prin faptă românească. Dar şi aci, dacă scrutăm de aproape împrejurările, găsim un sentiment de solidaritate românească, fără îndoială, însă lipsa totală a oricărei idei politice de unificare. Dovezi de solidaritate sunt acum multe şi bine cunoscute: când Mihai a intrat în Ardeal, o mare bucurie s-a aprins în colibele umile ale sătenilor români de acolo, mulţi au crezut că a sunat ceasul liberării din iobăgie şi au pus mâna pe furcă şi pe topor, ca să atace castelul proprietarilor; se ştia, doară, că stăpânul cel nou este din neamul ţăranilor ardeleni. Aceasta o mărturisesc cronicile ungureşti contemporane din Ardeal. De altă parte, Mihai, aşezat în scaunul din Alba Iulia, porunceşte dietei ardelene să ia măsuri pentru satele româneşti, pentru păşunatul vitelor lor, pentru ridicarea situaţiei preoţilor români. Mihai Viteazul este, de asemenea, întemeietorul Mitropoliei româneşti din cetatea domniei. Aceasta înseamnă solidaritate, este partea sufletului. Dar orânduielile politice au altă înfăţişare: în Moldova, în Ţara Românească, în Ardeal, erau sub Mihai trei guverne (divane) deosebite şi chiar trei domni, unul din ei, Mihai, fiind cu o situaţie mai înaltă, căci la Bucureşti guverna fiul său, Nicolae, şi la Iaşi - nepotul (sau presupusul nepot), Marcu vodă, pe când Mihai stătea la Alba Iulia. Mai mult chiar, trebuie să se ştie că între Ţara Românească şi Ardeal se plătea vamă de trecere în vremea lui Mihai vodă.

De ce a cucerit Mihai Ardealul şi Moldova? Însufleţit de un ideal creştin, el era legat de alianţa împotriva turcilor cu principii acestor două ţări; când schimbările de domnie au adus desfacerea alianţei şi părăsirea luptei de către cei doi vecini, el a refăcut alianţa creştină cu sabia, sub oblăduirea lui. Fireşte, Mihai rămâne totuşi un precursor, nu prin concepţia lui politică, care era a vremii sale, ci prin fapta lui. Ca orice faptă, ea se valorifică în chip deosebit în timp, după ecoul pe care-l trezeşte în societatea ce evoluează continuu.

Cercetând ideile politice ale vremii, ajungem, prin urmare, la aceeaşi concluzie: trăind viaţa lor patriarhală, izolată, de economie agricolă, Principatele Române cultivă, până la sfârşitul veacului al XVIII-lea, un separatism care excludea ideea politică a unirii.

Perioada contemporană. Perioada contemporană în istoria lumii înseamnă, în domeniul economic, o uriaşă expansiune a capitalismului comercial, mai târziu a celui industrial. Viaţa comercială, căile de circulaţie a mărfurilor şi câmpurile de producţie şi de desfacere, mărginite până acum la anume regiuni restrânse şi speciale ale globului, cuprind toate ţinuturile locuite. Ţări necunoscute pentru comerţul mondial sunt acum „descoperite”, produsele lor încep să fie preţuite. Bogăţiile latente încep acum să fie valorificate pentru industrie şi comerţ şi unul din ţinuturile bogate, părăsite de comerţul mondial de la sfârşitul Evului Mediu, care acum este din nou descoperit, este ţara noastră. S-a spus de unii istorici că pacea de la Adrianopol (1829), care ar fi înlăturat monopolul turcesc (mult mai puţin efectiv decât se crede), asupra produselor pământului nostru, a deschis ţara noastră comerţului mondial. În realitate, acel tratat a însemnat prea puţin, cum s-a dovedit în timpul din urmă, pentru schimbarea vieţii economice a principatelor. Alta a fost cauza intrării ţărilor noastre în cercul de preocupare a economiei apusene: Orientul, mai puţin civilizat, devine o piaţă a produselor industriale şi, în schimb, se descoperă atunci grâul românesc, iar mai târziu petrolul. Iniţiativa legăturilor comerciale n-a venit de la românii descătuşaţi, ci a trebuit să vie Apusul să forţeze barierele autarhiei noastre.

Descoperirea vitelor româneşti în Austria şi la Lipsca, la sfârşitul veacului al XVIII-lea, descoperirea grâului românesc de către Europa apuseană în veacul al XIX-lea, cucerirea Bărăganului de către agricultura românească (în a doua jumătate a veacului), descoperirea petrolului, sunt faptele principale care au rupt vechea autarhie patriarhală a ţărilor noastre şi le-a pus

în contact cu Apusul. Odată cu legăturile comerciale, ca o urmare a lor, au început şi legăturile culturale cu acelaşi Apus, care au adus schimbarea civilizaţiei româneşti.

Trebuie să considerăm ca un lucru sigur că, înainte vreme, asemenea legături erau, practic, aproape imposibile, lipseau banii, căci economia era mai mult naturală. Pentru ca un boier să poată merge la Paris, ar fi trebuit o avere, de care, în forma de bani valabili pentru schimbul cu Apusul, nu dispunea aproape nimeni. Dacă unii fii de boieri, foarte puţini, au stat la studii ani de zile la Padova, la Constantinopol sau în Polonia, în secolul al XVII-lea, aceasta înseamnă că familia lor dispunea de imense averi naturale şi, prin aceasta, excepţional, şi de ceva bani. Lipsa de bani este un fapt caracteristic al istoriei noastre din veacul al XVI-lea până în a doua jumătate a celui de-al XVIII-lea. Ea a împiedicat relaţiile externe, introducerea culturii occidentale la noi.

Acum, începând de la sfârşitul veacului al XVIII-lea şi treptat tot mai mult, în cursul veacului următor, încep să vie bani în ţară, să se facă schimb de bani cu ţările străine.

Astfel, au început să vie străini la noi şi să meargă românii în Apus, ideile de libertate ale burgheziei franceze au pătruns şi la noi, luând aici caracterul special, care era necesar pentru noi, libertatea naţională.

Autarhia se desface, unităţile economice mici nu-şi mai au rostul. Pentru a face faţă nevoilor marelui comerţ mondial, ca odinioară în Apus, după descoperirile geografice, dar pe o scară mult mai întinsă, trebuiau să se unească în organisme mari economice teritoriile locuite de acelaşi neam. Neamul cu limba şi originea sa de rasă rămâne o realitate peste care nu se putea trece. Astfel se naşte secolul naţionalităţilor, pe care l-am putea defini în acest chip: oamenii care se pot înţelege sunt nevoiţi să se înţeleagă.

Unirea celor două principate, care cerea neapărat şi completarea unităţii româneşti, este rezultatul desfacerii autarhiei economice, în care trăiau cele două ţări, dar, în acelaşi timp, nu trebuie să negăm aportul curentului de idei pentru libertate, care a putut pătrunde la noi din Apus, prin deschiderea legăturilor, aşa cum am arătat. Acest curent apusean la noi, cu originile şi rezultatele lui, este destul de bine cunoscut, studiat fiind de istorici şi de istorici literari, aşa că nu vom stărui aici asupra lui, ceea ce nu înseamnă că nu-i recunoaştem importanţa. Solidaritatea naţională era un sentiment vechi, un instinct, la care s-a adăugat ideea politică de stat naţional, ceea ce înseamnă, firește, o maturitate politică a poporului nostru.

Fără îndoială, însă, că problema existenţei a două principate româneşti separate ce se menţin de-a lungul veacurilor se poate rezolva, în primul rând, considerând împrejurările economice în care a trăit neamul nostru. Când aceste împrejurări speciale au fost înlăturate, numai atunci unirea s-a putut face.

Fără să fim partizani exclusivi ai materialismului istoric, recunoaştem că împrejurările economice explică în multe privinţe, cum este şi problema pe care am cercetat-o, înfăţişări ale istoriei noastre politice. Pentru lămurirea adevărată şi completă a istoriei noastre, este nevoie să facem apel şi la ajutorul pe care ni-l dă studiul acestor împrejurări.

1938

VI

DE CE N-AU CUCERIT TURCII ȚĂRILE ROMÂNE

Cucerire sau vasalitate? Când cucerirea otomană s-a întins în Europa ca o mare care acoperă pământurile, la Dunăre a întâlnit pe români. Cea dintâi luptă mare între români şi turci, pe pământ românesc, a fost la Rovine, în 1394, şi Mircea a înfrânt cu oamenii lui, boieri şi țărani, oştile Răsăritului ale sultanului Baiazid. Cu câteva decenii înainte, detaşamente româneşti luptaseră dincolo de Dunăre alături de slavi, împotriva năvălitorilor asiatici. Lupta românilor cu turcii începută de marele Mircea, care este, astfel, cel dintâi cavaler român al creştinătății, a ținut, cu întreruperi, veacuri întregi. A fost, întâi, un veac în care s-a încercat oprirea valului turcesc; după Mircea, a luptat Ioan Corvin cu puterile Ardealului, având oastea lui ardelenească şi nu oastea regatului unguresc şi apoi, în Moldova, Ştefan cel Mare, o jumătate de veac. Fiecare din cele trei provincii româneşti şi-a dat pe rând contribuția în acest „război de o sută de ani". Când Ştefan a închis ochii, această fază a luptei se terminase: românii se fac vasali ai sultanului, plătesc un tribut anual, mai târziu domnii se duc să ceară investirea la picioarele tronului padişahului.

Despre proporțiile sacrificiului românesc pentru creştinătate mărturiseşte un istoric italian în serviciul regelui Ungariei: „războiul cu turcii a provocat aşa de mare pustiire acestei țări (Țara Românească), încât abia mai rămân oameni care să cultive ogoarele."[1]

Dar acum urmează faza a doua; deşi împărăția turcului trecuse peste Țările Române şi Ungaria fusese făcută paşalâc iar Semiluna se ivise sub zidurile Vienei, totuşi românii se scoală mereu în lupta pentru libertatea lor. Boierii ridică voievozi de răscoală, e vremea marilor răzmerițe, adesea fără nădejde: cu Radu vodă de la Afumați, Ion vodă cel Cumplit şi, mai ales, cu Mihai vodă cel Viteaz. După epoca de rezistență urmează acum epoca răscoalelor. De câte ori vecinii cei mari ai românilor: împăratul de la Viena şi craiul din Cracovia, vor să pornească război împotriva turcilor, găsesc viteji gata de luptă între români; o nădejde de libertate cât de mică şi vâlvătaia, care se credea stinsă, prinde a se ridica din nou.. Ultimii domni români răsculați împotriva turcilor au fost Ştefan vodă Petriceicu în Moldova, Constantin vodă Şerban în Țara Românească cu Gheorghe II Rákoczi, principele ungur al Ardealului care a luptat cu mijloace româneşti, toți în a doua jumătate a veacului al XVII-lea.

Se ştie că românii au întârziat înaintarea otomană asupra centrului continentului şi această întârziere n-a însemnat numai, cum s-a spus de către istoricii noştri, o slăbire a puterii ofensive turceşti uzate prin împotrivirea de la Dunăre. Ea a dat timp Europei apusene să primească lupta într-o fază mult mai favorabilă pentru ea, cu alte arme şi altă organizație militară. Organizația militară feudală, care dăinuia în Europa până la sfârşitul veacului al XV-lea, ar fi fost incapabilă să reziste năvălirii turceşti. Oştile de cavalerie grea în zale şi de arbaletieri nu erau pe măsura infanteriei ienicerilor şi a cavaleriei uşoare a achingiilor; lucrul s-a vădit în marea ciocnire dintre floarea cavaleriei apusene şi Turcia la Nicopole (1396), ca şi în lupta de la Mohács (1526), când a pierit în mlaştini oastea feudală a Ungariei cu regele ei.[2] În schimb, oastea de țărani şi boieri, legată de codri şi păsurile munților româneşti, era în stare nu să distrugă puterea otomană, dar să întârzie înaintarea ei. Când înaintarea turcească a fost în stare să-şi îndrepte grosul forțelor asupra Europei centrale

[1] A. Bonfinius, *Historia Panonica,* Colonia, 1690, p. 331. Se ştie că acest istoric a fost secretarul lui Matias Corvin. Pasajul citat priveşte luptele lui Vlad Dracul (1436-1446) cu turcii.

[2] Episcopul Paolo Giovio scria împăratului Carol Quintul în legătură cu lupta de la Mohács: „Turcii sunt mai buni soldați decât ai noştri din trei motive: întâi, din pricina disciplinei, care este rară la noi; al doilea, pentru că ei se aruncă în luptă cu convingere nebunească spre moarte sigură, căci cred că fiecare are scris în frunte cum şi când trebuie să moară; şi al treilea, pentru că turcii trăiesc fără pâine şi fără vin şi adesea le ajunge orez şi apă" (citat de Gerhard Geissler, *Europäische Dokumente aus fünf Jahrhunderten*, Leipzig, 1939, p. 84).

(primul asediu al Vienei, la 1529), ea nu s-a mai ciocnit cu oastea feudală a nobililor, ci cu oştile cu arme de foc, puşti şi tunuri, ale regilor. Aceste oşti moderne - suntem în epoca mercenarilor specializaţi în arta războiului - erau acum superioare ca tehnică şi armament celor turceşti; înaintarea Semilunii a fost întâi oprită, apoi, pe măsură ce armamentul se perfecţiona, puterea otomană a început să dea înapoi.

Aşadar, întârzierea provocată de rezistenţa românească n-a însemnat numai o luptă de uzură a forţelor turceşti, ea a fost hotărâtoare: a îngăduit transformarea armatelor în vederea înfrângerii năvălitorilor.

Totuşi, cum se ştie şi cum era firesc, în faţa uriaşelor forţe militare otomane, cele mai importante ale Europei de atunci, apărarea locală românească a fost răzbită în cele din urmă. Nu atât bătăliile în câmp deschis erau hotărâtoare în războaiele din Evul Mediu pentru supunerea unei ţări sau provincii, cât stăpânirea cetăţilor care fixau durabil pe învingător pe pământul cucerit. Lupta Ţării Româneşti şi a Moldovei cu turcii s-a încheiat în dauna noastră atunci când cununa de cetăţi ce înconjura, câte una deosebită, fiecare din cele două state, a fost ruptă. Turcii ocupând Giurgiul, Brăila şi Turnu Măgurele, linia de apărare a Ţării Româneşti de la sud a fost străpunsă şi independenţa militară a statului muntean a ajuns la termen. După aceea, Chilia, Cetatea Albă, au căzut şi ele şi aşa s-au dărâmat zidurile Moldovei. Căderea cetăţilor a fost elementul decisiv pentru apunerea independenţei Principatelor Române. În această privinţă, Ardealul a urmat aceeaşi soartă. Căderea Oradiei Mari în mâinile turcilor a însemnat înfrângerea rezistenţei lui Gheorghe II Rákoczi împotriva oştilor trimise de vizirul Ahmed Kiupruli.

După căderea cetăţilor care asigurau otomanilor controlul asupra teritoriului neîntărit al ţării, ei ar fi putut s-o cucerească, să transforme Ţara Românească, Moldova şi Ardealul în paşalâcuri. După o sută de ani de rezistenţă a primei faze de lupte şi mai ales după experienţa tristă a marilor zvârcoliri neizbutite din perioada a doua, trebuie să recunoaştem că, dacă turcii ar fi voit, ar fi putut pune un paşă la Suceava şi la Târgovişte, în locul palizilor domnitori care cumpărau domnia pe bani de la dânşii. În Bulgaria, în ultimii ani ai veacului al XIV-lea, în vremea domniei la noi a lui Mircea cel Bătrân, au căzut cetăţile Târnovei, Nicopole şi Vidin şi urmarea imediată a fost încorporarea ţării ca parte integrantă a Imperiului Otoman. În Serbia, vestita luptă de la Cosovo sau Câmpia Mierlei (1389) nu a fost decisivă, aşa cum au spus mulţi istorici, căci ţara şi-a păstrat autonomia sub fiul craiului Lazăr. Dar când au căzut cetăţile Golubaţ şi Semendria, atunci Serbia a fost transformată în paşalâc turcesc (1459). Nici lupta de la Mohács n-a fost decisivă pentru căderea Ungariei sub turci, cum se crede îndeobşte, dar cuprinderea cetăţii Budei, care domină de pe înălţimi valea Dunării (1540), a adus automat trecerea ţării magnaţilor trufaşi sub călcâiul turcesc. De ce nu s-a întâmplat acelaşi lucru cu Principatele Române după căderea Giurgiului, a Brăilei şi a Cetăţii Albe? Cum se face că noi, românii, avem dreptul să afirmăm cu mândrie că niciodată, în decursul veacurilor, nu ne-am pierdut autonomia politică, am trăit sub domnii noştri, cu cârmuire românească, pe când vecinii noştri, unguri, bulgari şi sârbi, au fost robii padişahului şi ţara lor a fost proprietatea lui?

Întrebarea aceasta este esenţială pentru istoria noastră. Să nu ne înşelăm spunând că, în definitiv, nu este mare deosebire între un domn fanariot care storcea ţara şi un paşă turc. Este o foarte mare deosebire, căci ţara cuprinsă de turci devenea efectiv proprietatea lor, moşiile erau transformate în *timare* (fiefuri militare turceşti), altele în *ciflicuri* de şerbi ai unui bei sau spahiu. Cucerirea otomană însemna împărţirea întregului pământ coloniştilor militari turci; toată populaţia cădea în serbie şi dispărea nu numai întreaga boierime de proprietari de pământ, dar şi moşnenii şi răzeşii, mândri că se pot numi şi ei stăpâni pe un petec de pământ din ţară. Tot neamul devine un neam de robi. Noi, românii, n-am fost robii turcilor, pământul nostru a rămas al nostru. Niciodată turcii n-au avut voie să se aşeze în satele noastre ca proprietari şi nici în clipele de supremă umilinţă ale veacului al XVIII-lea, niciodată nu s-a ridicat un mecet în ţara noastră. Poporul bulgar, ca şi cel sârbesc, au fost frânte în organismul lor naţional, au pierdut clasa boierească militară, ca şi cea a micilor cultivatori proprietari (afară de satele militare, din care veneau şi seimenii, oşteni mercenari ai domnilor noştri din veacul al XVII-lea), precum şi clasa târgoveţilor. Întreaga naţiune a fost redusă la o singură clasă socială - a ţăranilor supuşi. La greci s-a păstrat o nobilime în jurul

Patriarhiei ortodoxe de la Fanar, dar fără legătură cu stăpânirea pământului, precum şi o clasă de negustori. Ungurii şi-au păstrat o nobilime numai în Ardeal, pentru că această ţară n-a fost transformată în paşalâc şi pământul Ardealului lucrat de ţăranii români fusese împărţit proprietarilor nobili unguri în epoca ce a urmat după cucerirea acestei ţări. Cucerirea turcească însemna, deci, urmări adânci asupra structurii sociale, o împuţinare a organismului naţional, ceea ce la noi nu s-a întâmplat.

Se vede uşor de aci importanţa problemei pusă mai sus: de ce n-au fost cucerite de turci Ţara Românească, Moldova şi Transilvania, de ce n-au fost încorporate Imperiului Otoman, după chipul Serbiei, Bulgariei, Greciei şi Ungariei? De ce s-au mulţumit turcii cu câteva puncte de sprijin întărite, aşa-numitele raiale, şi n-au cucerit ţara întreagă şi de câte ori oştile turceşti au cuprins-o, tot de atâtea ori s-au retras?

Ca de obicei, când e vorba de probleme istorice, care în timp se întind pe o perioadă de mai multe veacuri, sunt mai multe cauze care concurg spre acelaşi rezultat. Istoricul care urmăreşte explicarea fenomenelor trecutului nu trebuie niciodată să se oprească la o singură pricină a lor, dată fiind complexitatea vieţii sociale, economice şi politice. Vom examina, pe rând, explicaţiile ce reies din cunoaşterea liniilor mari ale istoriei şi ale situaţiei geografice a poporului român.

Exploatarea grânarului împărăţiei. Întinsele stăpâniri ale Imperiului Otoman în Europa, Asia şi Africa erau în mare parte ţări muntoase sau cu mari întinderi pustii. Numai Egiptul, ţară de mult islamizată şi de limbă arabă, cucerit de sultanul Selim în veacul al XVI-lea, era un adevărat grânar. Dar, cu această excepţie, am putea caracteriza Imperiul Otoman ca fiind compus din ţări relativ sărace. Abia în Câmpia Dunării au aflat turcii regiuni bune de agricultură, cu câmpii mănoase, care puteau hrăni mulţimile împărăţiei. În schimb, Ţara Românească şi Moldova, cu cultura grânelor, care cuprindea şesurile şi dealurile, cu uriaşele turme de vite şi herghelii de cai, vestite pe vremuri în toată Europa, până în Silezia şi Boemia, cu marea cultură de albine în prisăci, care furnizau mierea, aliment esenţial în Evul Mediu, când nu exista încă zahărul, şi ceara, singurul material pentru luminat, erau într-un contrast izbitor cu regiunile mai sărace de dincolo de Dunăre. Încă din Antichitate, coloniile greceşti de la Marea Neagră, Tyras, Histria, Tomis, Callatis, fuseseră aşezate în acele părţi în calitate de emporii de comerţ, care mijloceau aducerea grânelor şi peştelui sărat pentru îndestularea ţinuturilor sărace din Grecia. Acelaşi rol l-au jucat apoi, în Evul Mediu, coloniile genoveze din Chilia şi Cetatea Albă, prin care negustorii aduceau mărfurile din interior, le încărcau pe corăbii înalte cu pânze şi le duceau în Orient, în Italia şi mai departe chiar. Aşadar, ca o funcţie istorică, Ţările Române aşezate în regiunile mănoase de la nordul Dunării de Jos au fost grânarul din care-şi trăgeau subzistenţa ţările sudice mai sărace, Grecia, Bizanţul şi altele. Aşa a fost şi în timpul suzeranităţii otomane; Principatele Române au devenit „grânarul împărăţiei", termen uzitat în veacul al XVIII-lea, dar care se potrivea şi pentru vremi mai vechi. De la o vreme, hrana capitalei Imperiului Otoman şi a oştilor europene ale sultanului era întemeiată pe transporturile regulate de grâne, vite (afară de porci, bineînţeles) şi ceară împărătească, aduse din Ţara Românească şi Moldova şi mai puţin din Ardeal. Într-un studiu intitulat *L'approvisionnement de Constantinople,* d. G. Brătianu a arătat sistemul de aprovizionare a capitalei Imperiului Bizantin, devenită mai târziu capitala turcilor şi rolul pe care l-au jucat Principatele Române în acest sistem.[3]

Se poate, deci, spune că, din punct de vedere economic, stăpânirea Principatelor Române era esenţială pentru turci. În această lumină, problema pusă de noi mai sus se pune acum în acest chip: de ce n-au exploatat turcii aceste bogăţii direct, am zice în *regie,* ci le-au lăsat în seama administraţiei locale a domnilor şi boierilor români?

Aci atingem o chestiune esenţială din istoria Imperiului Otoman. Cucerirea şi stăpânirea ţinuturilor dobândite de turci au fost făcute până la extincţia completă a bogăţiilor; a fost o exploatare, nu o fructificare. Turcii n-au avut niciodată calităţi de colonişti şi de organizatori în domeniul economic. Ei nu îmbogăţeau provinciile cucerite prin introducerea unei tehnici superioare, cum făcuseră, de pildă, romanii în provinciile lor, ci secătuiau bogăţiile, fără a crea

[3] G. Brătianu, *Études sur l'approvisionnement de Constantinople*, în volumul *Études byzantines* d'*histoire économique et sociale*, Paris, 1938, p. 127 şi urm. şi, în special, p. 171-177.

izvoare noi de bunuri. Cucerirea turcească a fost pur militară şi după secătuirea unei regiuni, ea se arunca asupra alteia învecinate. Propăşirea imperiului se baza numai pe cuceriri noi, pe mărfuri, averi şi biruri ce urmau să treacă prin cucerire în vistieria împărăției. Puterea sultanilor a stat în putința de a coloniza ostaşi pe pământul cucerit, ca moşieri ce trăiau de pe urma creştinilor. „Timarele", fiefurile militare otomane, n-au fost ca în Apus cauza unei anarhii feudale, căci sultanii, în epoca de creştere a imperiului, aveau mereu la dispoziție pământuri noi de exploatat şi prin aceasta țineau în frâu pe privilegiați, creând noi cete de credincioşi, când recunoştința celor vechi începea să se răcească.

Dar când epoca cuceririlor a încetat, turcii n-au putut să se menție ca mare putere pe temeiul stăpânirilor celor vechi, care fuseseră exploatate sălbatic şi ruina economică a Turciei a precedat prăbuşirea ei politică. Aceasta este cauza principală a căderii Imperiului Otoman. În această privință, căderea lui se poate asemăna cu aceea a Imperiului Spaniol, care a fost tot un imperiu de rea organizație economică a cuceririlor care n-au fost fructificate.

Ruina economică a Imperiului Otoman n-a dus la imediata lui destrămare, căci teritoriile lui serveau popoarelor cu dezvoltare mare economică din Europa ca debuşeu al mărfurilor lor, şi ele au devenit din această cauză apărătoarele integrității lui. Aceasta este explicația faptului că Anglia în special, dar şi Franța, s-au făcut apărătoarele Turciei în veacul al XIX-lea; ele apărau un teritoriu pe care stăpânii nu ştiau să-l chiverniseasc ă şi de aceea urma să fie exploatat economiceşte de „apuseni". În această privință, marele Montesquieu face o observație foarte subtilă în celebrele sale *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence.* Să se noteze că această carte a apărut în 1734, înainte de războaiele ruso-turce ale Ecaterinei II, care au arătat definitiva decădere a turcilor. În capitolul XXIII, Montesquieu scrie: „L'empire des Turcs est à présent à peu-près dans le même degré de faiblesse où était autrefois celui des Grecs; mais il subsistera longtemps. Car si quelque prince que ce fut mettait cet empire en péril, en poursuivant ses conquêtes, les trois puissances commerçantes de l'Europe[4] connaissent trop leurs affaires, pour n'en pas prendre la défense sur le champ. C'est leur félicité que Dieu eut permis qu'il soit dans le monde des nations propres à posséder inutilement un grand empire".

În comparație cu nepriceperea şi exploatarea sălbatică turcească - e destul să spunem că pădurile Peninsulei Balcanice au fost tăiate şi nu au fost replantate, că nu s-au înființat culturi noi şi bogățiile miniere au fost lăsate în părăsire - organizarea economică a Principatelor Române sub egida domnilor şi a boierilor a fost cuminte şi fructuoasă. Românii au fost şi sunt un neam de agricultori muncitori, nu de cuceritori; erau specialişti în agricultură şi creşterea vitelor, profesiune pe care o aveau în sânge. Domnii români au fructificat cu înțelepciune bogățiile țării, operă esențială în istoria noastră, care le este prea rar recunoscută.

Domnii Moldovei au făcut din veacul al XIV-lea până în al XVI-lea o uriaşă operă de colonizare a pământurilor pustii dintre Prut şi Nistru, cu răzeşi şi curteni, fructificând aceste moşii ale țării. Mircea cel Bătrân a deschis cu meşteri saşi minele de aramă de la Baia de Aramă. Ştefan cel Mare a adus în Moldova vița de Tokaj şi a înființat vestitele vii de la Cotnari. În Muntenia, domnii aveau livezi de nuci, pescării organizate la Dunăre, herghelii de cai în anume locuri alese şi potrivite ale țării. Prin tratatele de comerț cu vămi anume întocmite, domnii noştri atrăgeau în țară pe negustorii din Liov, Braşov, Sibiu. Monetele de argint bătute de domnii români şi moneta mărunță pentru schimbul uzual au ridicat viața economică a țării. Nu s-a arătat în chip complet marele merit al domnilor, boierilor şi răzeşilor români în construirea economică a țărilor noastre. Domnii au fost mari gospodari în sensul actual al cuvântului, în contrast vădit cu exploatarea nepricepută a turcilor.

Sultanii otomani şi mai marii împărăției ştiau acest lucru. Ei ştiau că trimițând un paşă în scaunul Țării Româneşti şi al Moldovei, demnitarii otomani corupți şi necinstiți ar trage asupra lor toate foloasele, ar risipi bogățiile, storcând vlaga populației şi a pământului. Întemeiați pe trupele lor locale, paşalele devin, mai ales în secolul al XVIII-lea, seniori locali aproape independenți, cu legături politice şi economice tot mai slabe cu centrul împărăției. Era în interesul împărăției ca

[4] Se înțelege : Anglia, Franța şi Olanda.

grânarul ei, fără de care ar fi murit de foame oştirea şi capitala, să fie bine gospodărit şi gospodăria bună o asigura numai administraţia românească. Credem, deci, că aceasta e una din cauzele, poate cea mai însemnată, pentru care turcii n-au cucerit Principatele Române şi nu le-au înglobat la împărăţia lor.

După ce armele româneşti au apărat timp de mai bine de un veac neatârnarea ţării, buna gospodărie românească, priceperea în cele economice a ferit la rândul ei ţara de cotropirea străină.

Românii şi drumul ofensivei otomane. Ştefan cel Mare scria dogelui Veneţiei şi papei, cerând ajutor împotriva păgânilor: „Nu vreau să mai spun cât de folositoare este pentru trebile creştineşti această ţărişoară a mea; socot că este de prisos, fiindcă lucrul e prea vădit, că ea este seraiul (cetatea) Ţării Ungureşti şi al Poloniei şi este straja acestor două craii. Afară de asta, fiindcă turcul s-a împiedicat de mine, mulţi creştini au rămas în linişte". Pe aci urma să treacă năvălirea otomană, credea Ştefan, şi, dacă zidul românesc se prăbuşea, primejdia cuceririi asiatice atingea ţările catolice din centrul continentului şi apoi cele din Apus. Civilizaţia creştină în întregime sta să piară, vechile centre de cultură, regatele şi imperiile urmau să se prăbuşească sub noua năvălire a barbarilor.

Şi totuşi, nu prin Moldova, nu prin Ţara Românească au trecut turcii când au cucerit Ungaria. Lupta cea mare, în care a pierit regele Ludovic II şi toată nobilimea, s-a dat la Mohács (1526), pe Dunărea centrală; oştile turceşti veneau de la Belgrad, cetate cucerită cu cinci ani înainte de sultanul Soliman Magnificul. Şi mai târziu, când a căzut Buda şi când în două rânduri a fost atacată Viena (1529 şi 1683), tot pe acelaşi drum mare al armatelor, Constantinopol-Adrianopol-Belgrad şi Dunărea mijlocie, au trecut otomanii spre Europa centrală. Drumul militar de la Bizanţ prin Adrianopol, Filipopol, Sofia, Niş, Belgrad a fost încă din Antichitate principala arteră de comunicaţie a Peninsulei Balcanice, folosită pe rând de romani, de bizantini, de cruciaţi şi la urmă de turci.[5] Era un drum pietruit de romani, care străbătea peninsula de-a curmezişul şi putea fi continuat pe apă, cu corăbiile pe Dunăre, sau pe uscat, pe marginile lui, spre Buda, Viena şi Germania, drum militar şi, în acelaşi timp, drum comercial. Era singurul drum deschis şi potrivit pentru pătrunderea din Peninsula Balcanică spre centrul continentului, adică în direcţia nord-vest. Direcţia ofensivei otomane spre Europa centrală nu putea fi decât aceasta; singura breşă deschisă în această direcţie este câmpia Ungariei. Conştient sau nu, sultanii turci tindeau să cucerească una după alta provinciile în direcţia Europei mijlocii. Abia în secolul al XVII-lea au fost expediţii turceşti de cucerire şi spre Polonia, care s-au oprit, însă, în Podolia şi la Cameniţa. Polonia nu era pe linia principală a cuceririi otomane, ci pe o linie secundară, şi de aceea acum câţiva ani istoricul O. Górka, spre marele scandal al opiniei publice, spunea că se înşală cei ce socot această ţară ca un zid al creştinătăţii în trecut, căci valurile năvălirii păgâne nu împotriva ei se îndreptau.[6] Principatele Române erau totuşi, cum spune Ştefan vodă, poartă pentru Ungaria şi Polonia, dar spre Polonia nu se îndreptau turcii, iar pentru Ungaria nu era poarta principală, ci numai o poartă secundară. E destul ca cineva să privească harta, spre a se convinge de acest adevăr. Ca o armată turcească să poată ataca Ungaria prin această „poartă", trebuia să treacă Balcanii prin păsurile strâmte de la răsărit, apoi obstacolul Dunării, de aci, Carpaţii şi, la urmă, Munţii Apuseni, adică pe o cale lungă şi întoarsă, tăiată de piedici naturale aproape de netrecut, fără căi de pătrundere. E drept că incursiuni turceşti au fost făcute şi pe această cale (lupta de la Câmpul Pâinii, lângă Orăştie, 1479), dar niciodată n-a trecut pe aci o mare oaste de cucerire, sub conducerea sultanului, împotriva Ungariei sau a Austriei. Atât Mahomed II la Şabaţ şi Belgrad, Soliman la Mohács şi Buda, Sinan paşa la Keresztes, Kara Mustafa la Viena, au ales cu toţii calea deschisă pe la Belgrad şi nu cea prin principate.

Aşadar, *Principatele Române nu se aflau pe direcţia principală a cuceririi turceşti, ele ocupau o poziţie lăturalnică faţă de această linie.* Ocuparea lor integrală de către turci nu era, deci, necesară din punct de vedere strategic.

---

[5] C. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel und die Balkanpässe*, Praga, 1877.

[6] O. Górka, *Realitatea istorică şi raţiunea situaţiei Poloniei în sud-est* (în limba polonă), Varşovia, 1939 („Polonia n-a fost un zid al creştinătăţii," p. 14).

Trebuie să mai ținem seamă încă de un fapt geografic hotărâtor pentru istoria noastră. Dunărea de la Viena la Belgrad este o cale de comerț şi o cale militară. Dar acelaşi fluviu de la Belgrad spre vărsarea sa în Marea Neagră, sau invers, de la vărsare în sus, spre centrul Europei, nu mai constituia o cale de legătură şi de pătrundere. Drumul pe apă era tăiat de obstacolul Porților de Fier. Stâncile dese şi aşezate neregulat în albia Dunării, „la iuțeli", cum se zicea în vechime, făceau imposibilă trecerea corăbiilor cu pânze sau cu vâsle, chiar a celor mai mici. Până târziu, în vremea regelui Carol I, când s-a săpat cu dinamită canalul de la Porțile de Fier şi s-a deschis comunicația pe apă între România şi Europa centrală, a existat acest obstacol de netrecut. Prezența lui a avut urmări hotărâtoare pentru istoria noastră, el a împiedicat legăturile comerciale ale Principatelor Române cu Viena, cu Germania şi, prin aceasta, şi legăturile şi influențele culturale. O mare parte din istoria noastră se luminează, dacă înțelegem că, deşi aşezați pe malul celei mai importante artere de comunicație fluvială a Europei, nu ne-am putut folosi de ea din cauza unor mici stânci ce se află în albia fluviului, la Porțile de Fier. Importanța acestui obstacol în istorie a fost bine arătată de istoricul englez Gordon East.[7] Corăbiile încărcate cu mărfuri, ce veneau de la Viena şi de la Buda, trebuiau descărcate la Belgrad şi mărfurile urmau să ia calea uscatului, spre Sofia şi Constantinopol, iar Principatele Române rămâneau alături de drum.

În cadrul problemei ce ne interesează, şi acest fapt al obstacolului Porților de Fier are însemnătatea sa. Flota otomană ar fi putut veni pe Marea Neagră şi pe Dunăre spre Europa centrală, dacă nu era drumul tăiat la Porțile de Fier. Drumul pe valea Dunării nu era deschis din direcția Țării Româneşti.

Turcii nu aveau, deci, nevoie de Principatele Române ca punct de sprijin pentru ofensivele lor spre Europa. Se puteau mulțumi cu câteva garnizoane în puncte întărite, la Chilia, Cetatea Albă, Tighina, Brăila, Turnu Măgurele, dar nu de acolo urmau să pornească taberele mari şi nu acolo erau centrele de concentrare a oştirii otomane. Țările Române erau o regiune alături de drumul năvălirii, nu în calea ei. Aceasta este concluzia istoriei şi a geografiei.

1944

[7] Gordon East, *Géographie historique de l' Europe*, I, Paris, 1939, p. 324-325 şi 333-336.

VIII

CUM AU AJUNS BUCUREŞTII CAPITALA ŢĂRII ?

Cum se naşte o capitală. Bucureştii, fosta capitală a principatului Ţării Româneşti, care a devenit, prin unirea de la 1859, apoi prin unirea cea mare, capitala întregii Românii, este centrul cel mai populat al ţării şi aceasta nu numai ca o creaţiune artificială a centralizării politice, ci şi din motive economice. Dacă acest oraş nu este centrul geografic al ţării, rămâne, însă, în centrul economic, aproape de Valea Prahovei, cu izvoarele de petrol, şi de Câmpia Dunării, cu cerealele, nu departe de acest fluviu, arteră comercială de transport, esenţială pentru noi. De aceea, oraşul acesta este cel mai populat şi, pe lângă aceasta, cel mai românesc dintre marile oraşe ale ţării. Proiectul, mult discutat în timpul din urmă, de a se schimba capitala ţării, ar fi, în aceste condiţiuni, nefiresc. O capitală nu se mută, nu trebuie mutată, printr-o hotărâre administrativă, înainte de a se ţine seama de complexul de influenţe economice şi demografice, care fac să se adune într-un anume loc populaţia mai numeroasă, atrăgând după dânsa şi autoritatea centrală.

Capitalele, de obicei, sunt alese din motive economice în primul rând, sau strategice, acolo unde se încrucişează drumurile de negoţ, unde e centrul regiunilor de producţie şi se adună în chip natural populaţia, sau în centre bine apărate, de unde se poate supraveghea ţara. Astfel, Parisul este un nod de comunicaţii fluviale, aşezat spre centrul bogăţiilor naturale ale Galliei (agricultură şi vii); Belgradul este un punct strategic, pe o înălţime ce domină vărsarea Savei în Dunăre, dar, în acelaşi timp, un centru al comunicaţiilor fluviale, aşezat în apropiere de regiunea minieră de la Avala, exploatată încă din Evul Mediu. În sfârşit, se ştie că Petersburgul a fost clădit de Petru cel Mare pe Neva, pentru că era „o fereastră spre Occident", cu ieşirea spre Marea Baltică.

Sunt şi capitale nefireşti, care datează, însă, din epoca politică raţionalistă contemporană. Washington, capitala Statelor Unite, este o creaţie artificială, un oraş de importanţă secundară faţă de New York sau Chicago; dar nu trebuie să uităm că Statele Unite sunt un stat federativ, în care viaţa provincială joacă un rol politic precumpănitor şi autoritatea centrală e de mai mică importanţă. De asemenea, Roma a fost aleasă, de la 1870, drept capitală a noului regat al Italiei, din cauza amintirilor istorice, deşi oraşele din regiunile bogate agricole şi industriale din nord, în special Milanul, erau mai potrivite. Abia în zilele noastre, cu orientarea mediteraneană a Italiei şi cu expansiunea ei colonială, centrul de greutate al peninsulei s-a mutat din nord spre sud şi Roma a devenit cel mai important oraş al Italiei.

Capitala noastră a fost, aşadar, moştenită de la statul mai mic Ţara Românească, care a intrat în compunerea României de azi. Se pune întrebarea: de ce au ajuns Bucureştii capitala Ţării Româneşti, într-o vreme în care bogăţiile petrolifere nu erau încă exploatate şi Dunărea nu avea aceeaşi importanţă pentru comerţul internaţional? Întrebarea este legitimă, şi istoria, care nu este o simplă înşirare de anecdote, ci poate lămuri, prin trecut, cauzele care au adus la stările de azi, poate răspunde. Schimbarea capitalelor Ţării Româneşti: Curtea de Argeş, Câmpulung, Târgovişte, Bucureşti, arată oscilări importante şi trebuie să aflăm care a fost, în cele din urmă, necesitatea organică a statului nostru pentru ca aici, şi nu în altă parte, să străjuiască peste ţară scaunul domniei.

Vechile capitale ale Ţării Româneşti. Trebuie să spunem mai întâi că erau în Evul Mediu, în Europa, regiuni fără capitale. Stăpânitorul se muta de la un loc la altul cu dregătorii săi, după nevoi, împărţind dreptatea şi luând măsuri într-un loc, plecând apoi mai departe, într-o călătorie continuă. Existenţa unei capitale înseamnă maturitate politică: o organizaţie administrativă centrală bine alcătuită, cu organe locale, în legătură cu centrul, şi de asemenea, organizaţii judecătoreşti de încredere, cu o instanţă supremă, care nu se mută de la un loc la altul.

Am avut noi, românii, această maturitate, această organizație înaintată în scara societăților omeneşti, sau au fost vechile noastre principate stătulețe patriarhale, în care domnii trebuiau să-şi vadă mereu oblăduiții, cutreierând prin toată țara, ca să-i ție în supunere?

Din cercetarea hrisoavelor, acte de proprietate date de domnii noştri, se vede că, din când în când, ei se deplasau cu dregătorii în anume oraşe, unde erau „curți domneşti": în Moldova, de la Suceava şi Iaşi, la Piatra, Vaslui, Bârlad; în Țara Românească, de la Târgovişte şi Bucureşti, la Gherghița şi Râmnicul Vâlcea. Aceste deplasări au făcut pe unii istorici să conchidă că noi n-am avut capitale stabile, că domnii noştri, întocmai ca regii patriarhali, se mutau din loc în loc. Nu s-a observat, însă, că dintre curțile domneşti, una singură era adevăratul „scaun" al domniei, că deplasările domnului erau fireşti, dar de scurtă durată, de obicei la anume perioade ale anului. Noi am avut concepția unei *capitale* din cele mai vechi timpuri.

În adevăr, la sfârşitul hrisoavelor domneşti, atunci când aceste hrisoave erau date în capitală, încă din veacul al XIV-lea găsim mențiunea *„cetatea de scaun",* termen însoțit câteodată şi de adjective: *„în minunata şi strălucita cetate de scaun".*

Aceste mențiuni lipseau totdeauna când domnul dădea un act din Piteşti, Gherghița sau Râmnic. Era, deci, o capitală a țării, care rămânea centrul statului, fără legătură cu deplasările personale ale domnului, ceea ce indică, încă de la începuturile noastre, o viață de stat aşezată şi bine orânduită, o treaptă mai înaltă a organizației politice.

Cea mai veche capitală a Țării Româneşti a fost la Argeş (Curtea de Argeş, cum i s-a zis mai târziu); acolo a stat Basarab întemeietorul, într-acolo, spre „Castrum Argis", zice cronica ungurească, l-a urmărit oastea regelui Carol Robert şi, desigur, şi înaintaşii lui Basarab, de pe la 1250 (Seneslav şi Tihomir), tot acolo au stat. Era, la început, centrul unui mic voievodat, care nu cuprindea decât o parte a țării, sub munți (județele Argeş şi Muscel) şi care a devenit mai târziu capitala întregii țări, de la Severin la Brăila, de la munte la Dunăre. Când regele ungur Carol Robert a ars Argeşul la 1330, deşi a fost apoi cumplit bătut de oştile româneşti, vechea capitală nu s-a mai putut ridica şi Basarab, învingătorul mândrului rege, a mutat scaunul domniei la Câmpulung, lângă pasul Branului, pe drumul negustorilor saşi din Braşov.

La Câmpulung a murit Basarab şi fiul său, Alexandru, al cărui mormânt, acoperit cu o frumoasă piatră săpată cu litere slavone, se află acolo, în biserica zisă a lui Negru vodă. Abia al treilea domn al Țării Româneşti, Vladislav, se mută din nou la Argeş, în vechea capitală reclădită. Tot la Argeş au stat şi urmaşii lui, până la Mircea cel Bătrân. Cele mai multe din actele marelui Mircea sunt date din Argeş, reşedința lui.

Argeşul era, însă, excentric, un drum cotit şi greu ducea de acolo, prin Țara Loviştei, spre Olt şi apoi spre Sibiu. Dar acest drum nu era o cale de comerț principală pentru țară; comerțul cu Braşovul şi la Dunăre erau mai importante ca cel cu Sibiul. De aceea, Argeşul a fost părăsit de domnie şi zidurile vechi ale bisericilor şi ale curților bolovănite au rămas pustii şi pline de amintiri.

Noua capitală a fost aşezată la Târgovişte, lângă Ialomița, târg mare şi bogat, cu mulți negustori, pe drumul de negoț ce ducea pe calea acestui râu, de la pasul Branului la bălțile Dunării, bogate în peşte. Istoriografia noastră nu cunoştea până acum împrejurările acestei schimbări de capitală. Cel dintâi act dat de un domn muntean în scaunul de la Târgovişte este din 22 iunie 1418, de la Mihai vodă, fiul şi urmaşul lui Mircea cel Bătrân, care rezida în acest oraş şi în vremea când era coregent pe lângă tatăl său. *Târgovişte* înseamnă „loc de târg", precum *selişte* înseamnă „loc de sat". Acest nume îl mai poartă şi alte două oraşe ale slavilor de sud: Târgovişte, în Bulgaria, lângă Şumla, şi Târgovişte, în Iugoslavia, vechiul nume al lui Novi-Pazar, capitala sangiacatului cu acelaşi nume *(pazar, bazar* este traducerea turcească a cuvântului „târg").

Mutarea capitalei la Bucureşti. La Târgovişte a rămas capitala o jumătate de veac şi apoi s-a mutat la Bucureşti. Nici mutarea capitalei la Bucureşti, chiar din punct de vedere cronologic, nu este un fapt lămurit în istoriografia noastră. De obicei, istoricii socotesc că domnul care a mutat capitala țării pe malurile fericite ale Dâmboviței a fost Radu cel Frumos, supus al turcilor şi luptător împotriva Moldovei lui Ştefan cel Mare. Cercetând vechile hrisoave slavone ale domnilor munteni din aceste vremi, am aflat, însă, că pe nedrept i se atribuie frumosului Radu titlul de părinte al

capitalei noastre, ci adevăratul părinte nu este altul decât cruntul făcător de dreptate, Vlad Ţepeş. Cel dintâi act domnesc cunoscut în istorie datat din scaunul ţării Bucureşti, este de la Vlad Ţepeş, din 20 septembrie 1459, după care urmează altul, din 10 februarie 1461, dat din acelaşi oraş. „Şi am scris eu, Constantin, după spusa domnului", scrie strămoşul cel mai depărtat al funcţionarilor capitalei noastre.[1]

Atunci se clădeşte şi cetatea Bucureştilor sau a Dâmboviţei, „cetatea nouă"; „noua cetate de scaun", scrie Basarab vodă cel Tânăr, la 1480.

Cetatea, care cuprindea curtea domnească şi unele din dealurile de pe Dâmboviţa, s-a dărâmat la sfârşitul veacului al XVI-lea. Un cronicar sas (Ostermayer) aminteşte că, la 1545, Mircea Ciobanul, temându-se să nu fie atacat pe neaşteptate de boieri, ce se răsculaseră împotriva lui, „a poruncit să fie înconjuraţi Bucureştii cu pari mari de stejar". Era poate o incintă lărgită a vechii cetăţi care înconjura curtea şi care trebuie să fi fost de piatră sau de cărămidă.

În aceste vremuri turburi, reşedinţa domnească a oscilat între Bucureşti şi Târgovişte, după vremi şi împrejurări economice sau politice, unii domni întorcându-se din nou, pentru scurt timp, în vechea reşedinţă. Mihai Viteazul a stat, la începutul domniei sale, la Bucureşti (el a clădit pe Dâmboviţa podul care în veacul al XVII-lea îi poartă numele), dar după ce acest oraş a fost ars de turcii lui Sinan Paşa, s-a retras cu curtea şi oştenii lui din nou între vechile ziduri domneşti de la Târgovişte, unde era mai aproape de Ardeal şi mai departe de turci. Abia în veacul al XVII-lea, Bucureştii devin capitala statornică a ţării. La 1626, Alexandru vodă Coconul, vorbind într-un hrisov despre întoarcerea sa de la Târgovişte la Bucureşti, spune: „Când am venit domnia mea de la Târgovişte aici, în scaunul domniei mele la Bucureşti, unde au stat şi alţi domni răposaţi, străbunul domniei mele, Alexandru voievod şi răposatul bunic al domniei mele, Mihnea voievod şi răposatul părinte al domniei mele, Io Radul voievod...". Bucureştii erau acum scaunul consfinţit de tradiţie, Târgovişteа era socotită mai mult ca un fel de loc de exil.

Cauzele ridicării Bucureştilor. Nu vom urmări aici istoria de glorie, poezie şi durere a urbei noastre, ci ne vom întoarce la întrebarea pe care am pus-o la început: de ce au fost aleşi tocmai Bucureştii drept capitală, sau, mai bine zis, de ce s-au adunat în acest loc, pe malurile Dâmboviţei, lume multă, negustori, oşteni, ţărani, încât acest centru a atras atenţia domniei ca reşedinţă?

Unii istorici, amintindu-şi de vechea poveste a descălecării de peste munţi, au spus că poporul cel des s-a coborât pe încetul de la munte spre Dunăre şi acest mers al populaţiei e însemnat cu mutarea treptată a capitalelor spre sud: Argeş, Târgovişte, Bucureşti. Geograful german Traugot Tamm a emis această părere, văzând în ea o dovadă a continuităţii românilor în Dacia, refugiaţi în vremea năvălirilor barbare în părţile muntoase. Dar azi nu mai admitem această coborâre a poporului întreg de la munţi; noi, românii, n-am fugit din calea barbarilor, n-am lăsat duşmanilor pământul, am fost aici şi am rămas. Acesta este punctul de vedere solid al istoriografiei noastre de azi.

S-au căutat şi alte explicaţii ale mutării capitalei. Alţi istorici au spus că suzeranitatea turcească a impus domnilor noştri să-şi aleagă o reşedinţă mai aproape de ţara padişahului şi, în locul Argeşului şi al Târgoviştei, aşezate mai aproape de Ţara Ungurească, au fost siliţi să se aşeze la Bucureşti, lângă Dunăre, sub ochii turcilor.

În această părere este o parte de dreptate, dar, în realitate, nu poate fi vorba de o cauză politică; turcii nu s-au amestecat în trebile interne ale domniei.

Dacă am admite pe Radu cel Frumos, domn adus de turci şi supus al lor, ca autor al acestui act, am fi înclinaţi să primim această părere drept bună. Dar am văzut mai sus că nu este aşa; tocmai Vlad Ţepeş, cel mai înverşunat duşman al turcului, a mutat capitala ţării, către sfârşitul domniei lui, adică atunci când încetase relaţiile cu păgânii.

---

[1] Două acte în limba latină ale lui Vlad Ţepeş (13 iunie 1458 şi 4 iunie 1460) sunt date „lângă râul apei Dâmboviţa", desigur, tot din Bucureşti (I. Bogdan, *Relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul,* p. 320-321). Cele două acte menţionate mai sus sunt în slavoneşte şi au apărut în colecţia noastră de documente, *Documentele Ţării Româneşti,* I, p. 244 şi 246.

Locul unde sunt aşezaţi Bucureştii este o veche aşezare omenească; s-a dovedit că în aceste părţi, pe malurile lacurilor din jurul oraşului nostru, au fost numeroase localităţi preistorice. Erau locuri prielnice pentru viaţa omenească şi ferite de năvălirile prădalnice ale duşmanilor.

În vechime, pe toată întinderea şesului muntean, până la marginile stepei Bărăganului, se afla o mare pădure, întreruptă pe alocuri de luminişuri şi de luncile râurilor. De la această pădure, din care au rămas azi numai întinderi relativ mici, în special înspre nord şi nord-est de Bucureşti (pădurea Snagovului, de pildă) au rămas numirile Teleormanului („pădure nebună"), a Vlăsiei, care nu este altceva decât „codrul Valahiei", adică al României prin excelenţă. Codrul se întindea aproape neîntrerupt de la Olt până la Dâmboviţa (slav: „râul stejarilor") şi Argeşul inferior. Rolul acestor codri uriaşi, azi culcaţi în mare parte la pământ, a fost foarte însemnat în trecutul nostru. Codrul, care a dăinuit întreg până târziu, în veacurile al XVI-lea şi al XVII-lea, şi nu numai munţii, a fost un loc de apărare împotriva barbarilor din Evul Mediu. Era, cu luminişurile sale şi cu luncile râurilor, un rezervor de populaţie românească.

Şi în istoria altor ţări, a Rusiei de pildă, codrii cu luminişuri au jucat un rol de apărare şi conservare a naţiunii în vremea marilor năvălitori. Moscova este aşezată într-o astfel de regiune, şi decăderea Rusiei de sud, „a stepelor", cu capitala la Kiev, înlocuirea ei cu Rusia codrilor de la Moscova, după năvălirea tătarilor, este un fenomen bine studiat în istoria Rusiei, datorat mutării populaţiei spre aceste regiuni mai ferite.

Pe linia ce despărţea odinioară regiunea codrilor mari din şesul dunărean de stepa deschisă popoarelor nomade (Bărăganul) se află oraşul Bucureşti. Această aşezare, chiar pe marginea pădurii, este deosebit de favorabilă pentru schimbul care se făcea între produsele regiunii pădurilor şi aceea a câmpiilor.

La mijlocul acestei linii, ce coboară de la munţi spre Dunăre, este o regiune de bălţi bogate: Snagovul, Căldăruşanii şi altele. În aceste părţi se ridicaseră, din primele vremuri ale principatului muntean, o serie de mănăstiri: Snagovul, pe o insulă a lacului, mănăstire pomenită încă din vremea lui Mircea cel Bătrân; Bolintinul, pe Argeş, numit în vechile hrisoave „mănăstirea Bolintinul din pădurea cea mare", întemeiată de un logofăt al aceluiaşi domn; Strugalea, mai la sud, aproape de Giurgiu, pomenită tot sub Mircea, azi dispărută. Aceste mănăstiri, pe lângă rolul lor religios, aveau şi un rol comercial important; moşii întinse erau stăpânite de călugări, dăruite de domnii şi boierii evlavioşi.

În jurul lor şi în legătură cu ele, trăia o lume de negustori, cărăuşi, vătăşei de moşii. Produsele moşiilor mănăstireşti erau vândute pe bani buni şi aceste moşii se întindeau adesea în judeţe depărtate de mănăstirea proprietară.

Astfel, mănăstirile din Oltenia, Cozia în special, aveau în stăpânire bălţile bogate cu peşte de la Dunăre, la vărsarea Ialomiţei. Şirurile nesfârşite de căruţe încărcate cu peşte sărat străbăteau ţara de la un cap la celălalt şi treceau şi peste graniţă, în special în Ardeal. Era firesc, deci, ca în acest important centru comercial, între mănăstirile bogate, să se ridice pe Dâmboviţa un loc de popas şi de târg, Bucureştii.

Organizarea vechilor târguri.[2] Trebuie să lămurim acum, pe scurt, ce erau târgurile vechi. Un târg sau un oraş se deosebea de un sat prin aceea că era o aşezare de negustori şi meseriaşi în jurul unui bâlci sau iarmaroc. Dreptul de a ţine târg de vite sau de alte produse era un privilegiu, pe care-l putea da numai domnul şi, de obicei, nu-l dedea decât aşezărilor care erau proprietatea domniei. Cu alte cuvinte, oraş se putea numi o aşezare omenească cu privilegiu domnesc de târg şi care era, de cele mai multe ori, proprietate domnească, cu toate casele şi moşia târgului dimprejur. Şi Bucureştii au fost proprietate a domniei, locuitorii puteau avea case şi parte la moşia târgului, în schimbul unei dări speciale, pe care o plăteau domnului. în jurul Bucureştilor era o moşie domnească, folosită de târgoveţi, cuprinzând, în veacul al XVIII-lea, mai multe sate. De această moşie domnul putea dispune şi putea face danii dintr-însa. Astfel, Şerban Cantacuzino dăruieşte la 1683 fratelui său, Mihai, „ca să-i fie lui dar şi milă de la domnia mea, stânjeni 250 de moşie, care au fost domnească

[2] Vezi pe larg studiul nostru, *Comunele medievale în Principatele Române,* în prezentul volum.

şi se începe lungul ei din capul oraşului Bucureştilor despre târgul de afară şi merge prin tufele oraşului, până ce dă de capul moşiei în matca Colentinei, carea să şi hotărăşte din sus cu moşia mănăstirii Căldăruşanilor şi din jos cu moşia mănăstirii lui Mărcuță... Este plină dă tufe şi dă mărăcini şi nu este nici de o hrană, nici aduce un venit domniei" (*Condica Fundenii Doamnei,* la Creditul Rural).

Capitala, ca şi alte târguri ale țării, era, deci, moşia domniei. Avea o organizare municipală autonomă, după chipul comunelor din Apus, cu un consiliu ales de târgoveți, în frunte cu un județ şi cu 12 pârgari (*Bürger*), dar şi cu pârcălabul, reprezentantul domniei.

Târgul avea şi drept de a lua vamă, care era a domnului: o vamă mică, pentru trecerea căruțelor cu marfă şi o vamă mare, pentru desfacerea produselor în târg. De altfel, conform privilegiilor domneşti din veacul al XV-lea, căruțelor încărcate ale mănăstirilor nu li se putea lua vamă „nici de pârcălabii de oraşe, unde sunt târguri, nici de vornici". Aceste vămi la târguri s-au numit mai târziu *accize,* spre a le deosebi de vămile de la graniță, şi erau mult mai importante decât cele de la marginea țării, la păsurile munților sau la vadurile Dunării. Ele erau o adevărată bogăție pentru vistieria domnească.

Aşadar, pentru ca un oraş să fie înfloritor, trebuia să fie la mijlocul unui drum comercial, punct de trecere şi, în acelaşi timp, de desfacere a mărfurilor în iarmaroc. Un astfel de centru, dacă era proprietatea domniei, avea privilegiul de bâlci şi de organizare autonomă. Situația înfloritoare era condiționată de aşezarea la mijloc, între centre de producție diferită sau de drumuri de comerț, ca să poată veni negustorii din ținuturi deosebite, să cumpere şi să vândă.

Bucureştii şi comerțul sud-dunărean. Multă vreme, Târgovişteа a împlinit aceste condițiuni. Era la mijloc, pe drumul Ialomiței - artera cea mai însemnată a comerțului muntean în veacurile al XIV-lea şi al XV-lea - care unea Braşovul, centru important al comerțului săsesc cu Orientul, prin pasul Branului - cel mai umblat pas al Carpaților noştri pe atunci - cu Dunărea, la Târgul de Floci - care era târgul lânii mocanilor, la gura Ialomiței, azi dispărut - şi, mai la nord, cu Brăila, unde veneau corăbiile de pe mare.

Pe ce drum de comerț era aşezat târgul Bucureştilor? Era, mai întâi, un drum bătătorit, care purta în documente numele de „drumul Slatinei", pentru popasul de la Olt, drum ce trecea de-a curmezişul țării, din Oltenia, spre balta Dunării. Era mai mult, cum am spus, un drum al carelor cu peşte şi în genere al mărfurilor mănăstirilor. Un târg domnesc, aşezat pe acest drum, trebuie să fi atras negustori mulți şi să fi făcut afaceri mănoase.

Dar aceasta nu era de ajuns ca să se ridice Bucureştii deasupra Târgoviştei, oraşul bogat pe drumul mare al negoțului extern, pe lângă care Bucureştii apăreau, până în secolul al XVI-lea, ca un centru secundar, pe o linie laterală. Târgoviştenii aveau, încă din vremea lui Dan II (1413-1431), privilegii domneşti speciale pentru negoțul lor, cu obligația negustorilor străini de a se opri în târgul lor.

Ei întrețineau legături strânse cu saşii din Braşov, aveau case de negustori raguzani de la Adriatica şi alți occidentali, grupați în jurul vechii biserici catolice.

Ceea ce a produs căderea Târgoviştei şi înlocuirea ei cu Bucureştii a fost, însă, decăderea comerțului săsesc în principate şi suzeranitatea turcească. Oraşele săseşti din Ardeal au fost bogate cât timp puteau face schimb între produsele Apusului, în special cele ale oraşelor hanseatice din Germania, şi cele din Orient, aduse de venețieni şi genovezi pe mare. Când acest comerț a încetat, când au decăzut, în veacul al XV-lea, şi oraşele hanseatice, cât şi vestitele republici din Italia, când marile descoperiri geografice, călătoriile în jurul Africii şi în America au atras spre alte meleaguri pe negustori şi capitalişti, şi aceste colonii înaintate ale germanilor din Ardeal au decăzut.

De altă parte, suzeranitatea turcească lega strâns, nu numai politiceşte, ci şi economiceşte, Țara Românească de Imperiul Otoman. Principalele produse de atunci ale țării, vitele, peştele, grânele şi lemnele încep să fie cumpărate în mare parte de turci, pentru aprovizionarea oastei, capitalei şi provinciilor întinsului lor imperiu. Prin aceste cumpărături, care fac din țările noastre grânarul imperiului padişahului, se aduce, desigur, bănet în țară, nu aşa de mult ca prin marele comerț italian şi săsesc din Evul Mediu, căci turcii plătesc prost, dar totuşi acest negoț devine

principalul izvor de bogăție adusă din afară, un stâlp al vieții economice a țării, într-o perioadă când această viață era, ce e drept, în decădere. Negustorii care se ocupau cu acest negoț erau, în veacul al XVI-lea, în special greci, care luaseră în mână întreaga viață comercială a Imperiului Otoman. Astfel se explică, nu prin fuga lor la căderea Constantinopolului, influența grecească şi mulțimea de greci care vin de atunci şi se aşază în țara noastră. Comerțul cu imperiul turcesc e aşa de important la sfârşitul veacului al XVI-lea, avea o însemnătate atât de vitală pentru țară, încât însuşi Mihai Viteazul e silit, în cursul vestitelor sale lupte cu turcii, să încheie, la un moment dat, pace cu sultanul, mai mult un armistițiu, motivând această măsură față de împăratul nemțesc, aliatul său, prin aceea că țara a sărăcit, nemaiputând face comerț peste Dunăre şi are nevoie de un timp de răgaz cu reluarea negoțului, spre a se reface.[3] Începând din a doua jumătate a veacului al XVI-lea, comerțul nostru este în special sud-dunărean, țara noastră face parte dintr-un organism economic balcanic prin direcția drumurilor, neamurile negustorilor şi felul mărfurilor, iar legăturile cu Occidentul şi centrul Europei slăbesc.

Turcii aveau dincoace de Dunăre, în țara noastră, câteva cetăți întărite care erau locuri de pază şi de trecere ale oştirii, dar şi ale negustorilor. Aceste cetăți turceşti purtau numele de raiale. Cea mai importantă din raiale, din punct de vedere militar şi economic, era Giurgiu, pe unde trecea drumul cel mai scurt spre Constantinopol. Acolo era locul de scurgere a celei mai mari părți a produselor cumpărate de turci în țară, şi, pe la 1450, această cetate căzuse definitiv în stăpânirea otomană. Drumul Giurgiului devine principalul drum al comerțului nostru, în locul drumurilor spre Ardeal, treptat rămase pe planul al doilea.

Bucureştii erau popasul principal, târgul cel mai mare pe acest drum al Giurgiului. întemeiat mai de mult, în legătură cu drumul peştelui şi cu mănăstirile de la marginea pădurii, el capătă, după luarea Giurgiului de către turci şi după concentrarea comerțului în această direcție, o importanță de prim ordin. Câtă vreme drumul Ialomiței şi comerțul cu Ardealul a fost mai însemnat, Târgovişteа a rămas capitală şi, multă vreme, importanța celor două oraşe a stat în cumpănă, ceea ce se vede prin schimbările de reşedință. Când negoțul nostru se îndreaptă hotărât spre Dunăre şi cel săsesc decade, creşte importanța Bucureştilor, care atrage pe toți negustorii şi pe cei doritori de a se îmbogăți, întrece ca populație Târgovişteа şi domnul îşi aşază aici scaunul.

Este, aşadar, adevărat că suzeranitatea turcească a făcut să se mute scaunul țării, dar pricina schimbării a fost economică şi nu politică.

Importanța strategică. Nu trebuie să pierdem, însă, din vedere nici importanța politică sau, mai bine zis, strategică, a aşezării Bucureştilor. În şesul muntean mijlociu, mlăştinos şi străbătut de râurile Dâmbovița, Argeş şi Neajlov, este un punct mai înalt de pază la marginea pădurii. Bucureştii sunt clădiți pe o serie de dealuri înalte. Azi, aceste dealuri s-au tocit foarte mult de pe urma lucrărilor edilitare, dar odinioară se ridicau mândre, cu cetățui în vârful lor, Mitropolia, mănăstirile Mihai vodă, Radu vodă, înconjurate cu ziduri. Nu ştim pe care din aceste dealuri era vechea cetate a Dâmboviței din veacul al XV-lea, poate pe locul unde s-a ridicat mai târziu Mitropolia. În orice caz, Bucureştii erau pe un loc mai înalt şi mai ferit în şes, la marginea pădurilor, loc unde se puteau aduna locuitori mulți, punct de pază pentru oşteni şi de observație spre Dunăre. Acolo, sub apărarea oştenilor, cinstiții negustori puteau să se aşeze în jurul bisericilor închinate sfinților de către breslele lor, şi aceasta a contribuit la ridicarea oraşului şi la alegerea lui drept sediu al domniei.

O evoluție naturală a împrejurărilor economice şi situația strategică în câmpie au impus alegerea capitalei Țării Româneşti. Această constatare are o importanță deosebită pentru înțelegerea trecutului nostru în adevărata lui lumină.

Trebuie să vedem în istoria noastră mai veche nu atât elementul personal al reformatorilor, cât evoluția lentă, datorată cauzelor naturale, ce trebuiesc cercetate cu atenție. De altă parte, am văzut că existența unei capitale la noi, a unui centru politic, ce urmează centrul de greutate al vieții economice a țării, înseamnă o viață politică organizată pe o treaptă înaintată şi acest fapt îşi are importanța lui.

1938

[3] Cronica lui Baltazar Walter, care reproduce pe a lui Tudosie Rudeanu, româneşte.

X.

RENAŞTEREA ŞI ROMÂNII

I. *Renaşterea în Orientul ortodox.* Renaşterea este o parte integrantă a culturii popoarelor moderne, nu, cum s-ar putea crede, un fenomen depăşit al trecutului, o fază istorică după care a urmat alta total deosebită. Cultura europeană trebuie înţeleasă ca o sinteză de elemente succesiv adause pe fondul primitiv; o cultură întreagă şi integrată în spiritul european nu poate fi concepută cu lipsa aportului Renaşterii, cum nu poate fi concepută fără creştinism sau fără tezaurul culturii antice. Cu toată tendinţa anti-istorică a unor contemporani, nu este de înţeles o cultură scrisă pe o tablă albă, fără rădăcini în istorie, fără sucul bogat al straturilor succesive, ce reprezintă, fiecare, descoperirile sufleteşti şi materiale ale generaţiilor. Desigur, şi în Renaştere, ca şi în Antichitate sau în cultura Evului Mediu, sunt elemente moarte pentru noi, dar sensul abstract al justiţiei de la romani purcede, precum cinstirea femeii se trage din Evul Mediu. Renaşterea înseamnă individualism, spirit critic, cinstirea frumosului şi un anume sens al politicii. Un popor care n-a avut Antichitate, feudalism sau Renaştere poate împrumuta în epoca contemporană de-a gata elementele culturii de la popoarele civilizate, să dea aparenţa superficială a unei culturi. Această cultură nu va fi, însă, originală şi nici nu va avea forţe creatoare noi, nu va fi o participantă a culturii europene, ci o palidă imitaţie. Negrii care poartă joben şi umblă cu picioarele goale, mahalagiii lui Caragiale, care întrebuinţează cuvinte abstracte, neînţelese de ei, sunt forme exagerate şi comice ale aceleiaşi adaptări pripite şi neproductive. Adevăratele popoare de cultură sunt popoarele vechi în cultură, cu rădăcini adânci în istorie. Renaşterea este unul din cele mai importante straturi ale culturii moderne, o revoluţie spirituală care înseamnă începutul gândului modern. Culturile care au trecut direct de la Evul Mediu la [cel] contemporan sunt incomplete, fără sevă.

Să punem acum, brutal, întrebarea, în lumina celor afirmate mai sus: este cultura românească o cultură completă, organică prin tradiţiile ei, sau o cultură de imitaţie? În special, deocamdată, ne preocupă numai problema Renaşterii în cultura noastră. Orientul ortodox: Rusia, Balcanii, românii, deşi părtaşi ai comunităţii europene, par a fi rămas străini de unele curente mari de cultură internaţională din Evul Mediu şi în vremile moderne. Fapte de cultură în apusul şi centrul Europei, care se nasc aproape simultan în mai multe centre, ca nevoi spirituale ale vremii, se transmit apoi în curente ce trec cu undele lor peste graniţele politice şi etnice, unificând în undele lor neamurile continentului. Dar talazurile lor par a se opri la graniţele religioase ale ortodoxiei. Fără ziduri chinezeşti, fără bariere naturale vizibile pe teren, graniţele între regiunile ortodoxe şi cele catolice (sau reformate) opresc, cel puţin în aparenţă, răspândirea marilor curente înnoitoare de idei, simţire şi forme. Hurticq, cunoscutul istoric francez al artei, spunea că religia este principalul fapt de cultură, care fixează graniţele între civilizaţiile de caracter deosebit.

Deocamdată nu analizăm această afirmaţie, ne rezervăm să arătăm, la sfârşitul acestui articol, că ortodoxia este ea însăşi un fapt de cultură deosebitor de cele din apusul şi centrul continentului, datorită unor împrejurări economice diferite în această parte a Europei. Ortodoxia este o urmare, un fapt derivat, nu un fapt fundamental. Ne mulţumim să constatăm acum că atât cavalerismul feudal, cu literatura eroică şi erotică legată de el, cât şi Renaşterea şi umanismul n-au avut centre şi n-au dat roade de creaţie eternă pentru omenire în ţările din răsăritul şi sud-estul Europei, în epoca în care înfloreau în Apus.

Din această constatare generală vom desprinde fenomenul Renaşterii în legătură cu cultura românească. Lipsa Renaşterii în istoria culturii româneşti ar echivala, cum am spus, cu un salt brutal de la Evul Mediu la cultura contemporană, lipsa unei verigi organice şi normale în istoria culturii europene.

S-ar putea răspunde la această învinuire adusă culturii româneşti că, în schimbul acestor perioade ale culturii apusene, ce lipsesc în a noastră, sunt alte perioade de creaţie pe care le-a avut Răsăritul, cum ar fi cultura bizantină, pe care n-a avut-o Occidentul. Cu alte cuvinte, cultura noastră ar fi o cultură răsăriteană, organică şi ea, dar cu alte elemente, fundamental deosebită de cea apuseană. Aceasta este adevărat, într-o anumită măsură, dar vom încerca să arătăm, în cele ce urmează, că nici Renaşterea n-a lipsit din cultura noastră.

În anume aspecte ale ei, chiar în epoca „Renaşterii" apusene, ea a avut înrâuriri la noi, sub alte aspecte ea s-a manifestat cronologiceşte mai târziu, dar nu ca o imitaţie artificială, ci tot ca un aport organic în cultura românească. Motivele acestei întârzieri se pot cerceta şi stau în legătură cu cauzele generale ale fenomenului Renaşterii.

II. *Renaşterea ca stare de spirit a societăţii.* Renaşterea este o epocă a istoriei umanităţii cu o anume înnoire în starea de spirit a societăţii, cu repercusiuni în toate manifestările vieţii omeneşti. Întocmai precum romantismul, în veacul al XIX-lea, n-a fost numai o şcoală literară, ci o epocă generală a civilizaţiei, aşa şi Renaşterea n-a fost numai o perioadă în istoria artei, ci o perioadă în istoria generală a omenirii; adică a fost o Renaştere în ideile politice, în viaţa morală, în ştiinţă, ca şi în viaţa economică. Dacă vrem să studiem înrâurirea Renaşterii într-o ţară, trebuie să privim acest fenomen istoric sub aspectul său general.

Greşit a fost considerată Renaşterea ca o simplă imitaţie a Antichităţii; ea nu este o imitaţie sau o compilaţie, ci o *regenerare*,[1] adică o dezvoltare de elemente noi a culturii pe temelia medievală şi pe fondul naţional. Nici măcar Renaşterea italiană nu este centrul unic din care au pornit mişcări de imitaţie; Renaşterea a fost în realitate un fapt general („Ainsi, partout en Occident de nouvelles formules artistiques prospéraient. La Renaissance a donc été, en somme, un fait général"[2]). Principala caracteristică a spiritului Renaşterii a fost *individualismul.* Faţă de opera de creaţie socială colectivă a Evului Mediu, în Renaştere nimeni nu se teme să se remarce şi să fie altfel decât ceilalţi oameni.[3] Dezvoltarea personalităţii ajunge până la formarea marilor personalităţi atotcuprinzătoare: *l'uomo universale.*[4] Umanismul, care este aspectul literar al Renaşterii, reprezintă aceeaşi predominare a individualismului. Cercetarea şi cultul literaturii antice exista şi în Evul Mediu, dar în Renaştere această cercetare e bazată pe „metoda liberului examen", adică cu intervenţia spiritului critic, nota caracteristică a individualismului. Însăşi Reforma religioasă are rădăcini în umanism, prin atitudinea critică faţă de textele religioase.[5] Prin individualism şi prin corolarul său, spiritul critic, Renaşterea se distinge radical de Evul Mediu şi stă la temelia vremilor noi. Acest aspect fundamental al Renaşterii se manifestă în artă, în literatură, ştiinţă şi politică. Aspectul cel mai strălucit a fost, precum se ştie, arta. Arta Renaşterii nu mai este, ca în Evul Mediu, o operă colectivă şi anonimă, cum sunt, de pildă, catedralele gotice sau cele bizantine, ci o operă personală şi individuală. Fiecare pictură, fiecare sculptură poartă pecetia originalităţii autorului ei, nu mai este un cor către dumnezeire, ci un solo care poartă mai mult pecetia cântăreţului decât inspiraţia divină. Deşi încă religioasă ca subiect, arta Renaşterii este, ca spirit, laică. În literatură şi în ştiinţă, acelaşi spirit individualist se manifestă. Cele două mari pasiuni ale Renaşterii: cărţile şi monumentele, sunt în legătură cu colecţiile personale. Poeţii şi literaţii de curte, moda protejării lor, mândria principilor de a avea în jurul lor spiritele cele mai cultivate, transformau curţile din Renaştere în centre de adunare a marilor personalităţi creatoare. Era o datorie şi o mândrie pentru un suveran din vremea aceea să aibă cât mai mulţi scriitori de geniu, artişti şi oameni de ştiinţă. Una din prerogativele principilor, a împăraţilor şi regilor era încoronarea *poeţilor laureaţi,* un fel de consacrare din partea statului. Se poate vorbi, pentru epoca Renaşterii, de o politică a culturii, dar nu de o cultură pentru mase, ci numai de încurajarea personalităţilor mari, fără scopuri practice de răspândire a învăţăturii. Politica de cultură a Renaşterii era, în acest sens, de artă pentru artă.

---

[1] Burckhardt, *[La civilisation en Italie au temps de la Renaissance],* I, p. 215.
[2] J. Calmette, *L'élaboration du monde moderne,* „Clio", p. 358.
[3] Burckhardt, p. 165.
[4] *[Ibidem],* p. 171.
[5] Hauser et Renaudet, *Les débuts de l'âge moderne,* colecţia „Peuples et civilisations", Paris, 1929, p. 151.

Preferinţele gustului Renaşterii sunt caracteristice pentru noul spirit individualist : Evul Mediu a iubit pe Virgil, poetul mistic, muzical şi evocator al imperiilor şi maselor, al marilor legende ce se pierd în ceaţa timpurilor de glorie, Renaşterea a preferat pe Cicero, care acum (în special începând cu Petrarca) câştigă o mare actualitate, Cicero, orator şi filosof eclectic, fără adâncime.[6] Suflul poeziei adevărate apusese, „cultura" ia locul poeziei; în filosofie, Aristotel, cu viziunea integrală a lumii, cu justificarea logică şi completă a universului, este acum atacat şi contestat, după ce domnise ca o revelaţie divină în scolastica medievală. El convenea spiritului de comunitate al Evului Mediu, dar nu mai convenea analizei şi spiritului critic umanist.[7]

Cu umanismul, scolastica aristotelică apune. În religie, doctrina unei „docta pietas" înlocuieşte doctrina *ignoranţei* sfinte.[8] În sfârşit, spiritul critic al Renaşterii deschide porţile cercetărilor *ştiinţifice,* închise în timpul Evului Mediu. În special rolul *geografiei* este hotărâtor în Italia,[9] dar mai ales în Germania, cu şcolile geografice din Nürnberg şi Viena (Seb[astian] Münster, Beheim, care au scris şi despre ţările noastre);[10] apoi urmează medicina şi matematica.

Se poate vorbi de o politică a Renaşterii, o înţelegere a destinelor statelor şi neamurilor, specială pentru Renaştere. Însăşi expresia *stat, lo stato* în loc de *stăpânire* sau *ţară* vine din Renaşterea italiană.[11] Statul este un concept ştiinţific; spre deosebire de conceptul natural al ţării, el presupune o ştiinţă de a guverna şi de aci apariţia unor doctrine ale guvernării în epoca Renaşterii, dintre care cea mai celebră este, cum se ştie, a lui Niccolo Machiavelli. Imboldul care împinge pe stăpânitor spre acţiune este acum *gloria,* concept total necunoscut Evului Mediu. Gloria medievală este derivată, firește, din Antichitate, dar acum capătă o nouă şi adâncă înţelegere. Gloria este numele bun pe care îl capătă cineva pentru el şi pentru faptele sale. Faptele unui cavaler medieval erau închinate umil dumnezeirii, adesea se înecau în opera colectivă. Evul Mediu a cunoscut datorie şi smerenie, Renaşterea a cunoscut trufia splendidă a gloriei.[12] În *Corteggiano* de Castiglione, acel manual al omului perfect al Renaşterii, se poate citi: „Sapete che delle cose grandi e arrischiate nella guerra, il vero stimolo e la gloria. E chi per guadagno e altra causa a cio si muove, oltre che mai non fa cosa buona, non merita essere chiamato gentiluomo, ma vilissimo mercante. E che la vera gloria sia quella, che si commenda al sacro tesoro delle lettere, ognun po comprendere, eccetto quegli infelici che gustate non l'hanno."[13] Setea de glorie este unul din aspectele esenţiale şi deosebitoare ale politicii din vremea Renaşterii, o răsturnare totală a politicii vechi, cu o răspândire peste toată Europa. Nu e nevoie să explicăm de ce o asemenea concepţie pur individualistă nu-şi putea avea locul în Evul Mediu.

Nu intenţionăm să dăm aci o imagine completă a Renaşterii în toate caracterele ei deosebite, aceasta ne-ar depărta de scopul nostru, care este numai cercetarea influenţei Renaşterii asupra românilor. Dar era necesar să precizăm câteva puncte de reper care ne vor ajuta să putem urmări comparativ pătrunderea ei laromâni.

III. *Originile Renaşterii.* Dar, înainte de a trece la studiul influenţei Renaşterii la români, trebuie să punem problema, azi mult dezbătută, a originilor. Originile Renaşterii, cunoaşterea temeliei pe care stau splendidele producţii de artă şi ştiinţă din veacurile XV-XVI ne vor ajuta să înţelegem de ce anume elemente ale culturii Renaşterii nu s-au putut implanta pe temelia deosebită românească, de ce altele s-au putut ivi mai târziu.

Multă vreme s-a crezut că Renaşterea în Italia se datoreşte trecerii în Italia a grecilor învăţaţi, siliţi să-şi părăsească patria în urma căderii Imperiului Bizantin. Bizanţul a păstrat intactă comoara culturii antice şi ar fi transmis-o, prin reprezentanţii de seamă în exil, Italiei. Astfel s-ar explica

---

[6] Giuseppe Toffanin, *Storia dell'umanesimo dal XIII al XV secolo,* ed. a II-a, Roma, 1940, p. 106-108.

[7] *Ibidem,* p. 315-316.

[8] *[Ibidem],* p. 116.

[9] *Ibidem,* p. 129.

[10] Hauser et Renaudet, *op. cit.,* p. 296-297.

[11] Burckhardt, *op.cit.,* I, p. 2.

[12] Pentru rolul politic al gloriei în Renaştere, Burckhardt, *op. cit.,* I, p. 176 şi mai ales Toffanin, *op. cit.,* p. 290 şi urm.

[13] Apud Toffanin, p. 293, nota.

renaşterea Antichităţii pe un teren unde ea apusese în întunericul Evului Mediu. Azi, însă, această explicaţie este perimată şi nimeni nu mai crede în ea. Renaşterea italiană s-a dezvoltat pe teren italian, pe temelia unei culturi splendide a secolelor XIII şi XIV, care, în forme originale, înseamnă o trecere de la Evul Mediu spre vremile noi. Abia în *a doua perioadă* a Renaşterii (după epoca lui Petrarca, Dante, Boccaccio) au sosit grecii la Florenţa (Manuel Chrisoloras îşi începe învăţământul la Florenţa la 1397), ca urmare a conciliilor de la Constanţa, Ferrara şi Florenţa, ce deschid calea grecilor în Italia. Atunci abia încep traducerile din greceşte (în latineşte) din Tucidid, Polibiu, Strabon.[14] Papa Nicolae V spunea că a traduce o operă din greceşte înseamnă a mântui un suflet din Purgatoriu.

Introducerea studiilor greceşti şi începerea învăţământului limbii greceşti în Italia este o urmare a Renaşterii, a interesului oamenilor de cultură din acea ţară pentru cultura antică grecească, nu o cauză a ei. Premisele Renaşterii erau de mult puse, când au fost primiţi grecii în Florenţa şi alte oraşe cu învăţământul lor.

O a doua explicaţie, spiritualistă, a originilor Renaşterii, este aceea a lui Burckhardt, în clasica lui istorie a Renaşterii în Italia: organizarea statelor italiene, state mici, câte un oraş, cu organizaţie republicană, a dezvoltat individualismul, silind fiecare cetăţean să ia parte la trebile publice,[15] individualismul fiind, cum am mai spus, temelia spirituală a Renaşterii. Este clar că şi această explicaţie este insuficientă: oraşele libere, cu organizaţie comunală autonomă, au existat, în ultima perioadă a Evului Mediu, în toată Europa, chiar în Răsărit (Novgorod, Pskov, oraşele săseşti din Ardeal etc.), nu numai în centrele de origină ale Renaşterii. Desigur că între ridicarea oraşelor italiene şi originea Renaşterii este o strânsă legătură, dar ne rămâne să explicăm de ce în aceste oraşe s-a născut nevoia unei culturi superioare, literare şi artistice, căci libertatea politică a burghezilor nu este o cauză suficientă.

În 1924, istoricul norvegian H. Koth a dat formă definitivă unor concepţii care pluteau şi înainte în atmosfera studiilor istorice, şi studiul său : *Le problème des origines de la Renaissance*[16] a pus temeliile explicaţiei materialiste a Renaşterii. Originea Renaşterii stă, în adevăr, în ridicarea oraşelor italiene, anume în civilizaţia comunală burgheză, care s-a dezvoltat de pe urma liberalismului comercial, fundat de aceste oraşe după cruciate. Deschiderea drumurilor de comerţ din Italia spre Orient, drumuri desfundate de expediţiile cruciate, a îngăduit îmbogăţirea negustorilor din Veneţia, Florenţa şi de aiurea, crearea unei burghezii bogate, care avea mijloace să cultive luxul şi, deci, arta, forma cea mai rafinată a luxului. Influenţa grecească a artei şi literaturii bizantine se poate explica tot aşa de bine prin trecerea italienilor în Grecia, ca şi prin venirea grecilor în Italia, iar civilizaţia individualistă a Renaşterii este o urmare a culturii comerciale liberale din oraşele care făceau comerţ peste mare şi a aristocraţiei urbane ieşite din negustori. Ruperea zăgazurilor protecţioniste şi a organizaţiei strâmte, pe bresle închise, din oraşele medievale a făcut loc, în cele italiene, unui comerţ liber, cu legături depărtate cu alte civilizaţii, cu posibilitate de emulaţie între orăşeni. Aceste explicaţii sunt suficiente, credem, pentru a explica originile spiritului Renaşterii şi ale bazelor materiale pe care s-a clădit dezvoltarea culturii.

Renaşterea coincide cu începuturile capitalismului în Europa şi desigur că nu e vorba de o simplă coincidenţă. În secolul al XV-lea se pregăteşte şi în cel următor are loc o revoluţie economică cu primele victorii ale capitalismului comercial *(Frühkapitalismus*).[17] Comerţul italian cu Orientul era un negoţ de lux, de spiţerii, zahăr şi metale preţioase, singurul comerţ posibil în starea de atunci a tehnicii navale (drumuri lungi, întreţinere foarte costisitoare).[18] Pentru asigurarea acestui comerţ, se nasc primele bănci, banca „di San Giorgio" la Genova, pentru Orient, băncile germane (Fugger) şi cea din Amiens, pentru comerţul peste oceane. Spaniolii şi portughezii au descoperit ţările de peste mare, dar germanii (în special cei din Bavaria - Fugger etc.) au finanţat comerţul în aceste ţări. Rezultatul acestui comerţ mondial a fost, în Europa secolului al XVI-lea, o

[14] *Ibidem,* p. 177-198.
[15] Burckhardt, *op cit.,* I, p. 163 şi urm.
[16] „Revue de synthèse historique", 1924, p. 107-116.
[17] Hauser et Renaudet, *op. cit.,* p. 60 etc.
[18] *Ibidem,* p. 329-330.

devalorizare generală a monetei, deci creşterea preţurilor, cea mai însemnată caracteristică a revoluţiei economice a secolului al XVI-lea.[19] Devalorizarea monetei în Europa începe în Apus: Franţa, Spania, Anglia, se întinde peste tot continentul, atingând chiar moneta turcească divizionară, *asprul,* nu însă şi cea de aur, care rămâne valută forte. Descoperirea minelor de argint de la *Potosi,* în America (1545), aruncă în 15 ani imense cantităţi de argint în Europa, cantităţi care se socot, pentru această perioadă, la 266 000 kg.[20] Devalorizarea monetei şi creşterea preţurilor aduc o mare circulaţie a monetei în ţările cu civilizaţie orăşenească, posibilitatea întreţinerii marilor lucrări publice, a operelor de artă, legăturile cu ţări şi civilizaţii depărtate, circulaţia ideilor. Dar, în acelaşi timp, pentru ţările cu civilizaţie agricolă autarhică sau semi-autarhică, ce nu se bucură de ploaia de aur din Apus, devalorizarea înseamnă îngreunarea legăturilor cu Occidentul, izolare şi sărăcire, o întârziere în dezvoltarea culturii, până ce capitalismul va începe să se intereseze de comerţul grâului.

IV. *Umanismul la români.* Umaniştii italieni şi germani ai veacului al XV-lea au fost primii învăţaţi apuseni care s-au interesat şi au scris despre români. Existenţa unui neam latin în ţinuturile îndepărtate de la Dunăre, unde a rămas o colonie de urmaşi ai legionarilor romani, nu putea să nu deştepte curiozitatea şi simpatia celor ce cultivau Antichitatea şi considerau Roma ca leagănul tuturor virtuţilor şi ştiinţelor. Se poate spune, fără exagerare, că românii au fost descoperiţi pentru ştiinţă de către umanişti. Cel dintâi, *Eneas Sylvius Piccolomini* (Papa Pius II), spirit veşnic cercetător, a căutat să explice originea colonilor ai căror urmaşi vorbeau o limbă aşa de apropiată de cea latină şi a născocit explicaţia etimologică: Flachus-Valachus. După el, Bruneto Latini şi Poggio[1] Braciollini au subliniat romanitatea românilor, care au păstrat, în mijlocul barbariei, sunetele clare ale limbii latine, dând exemple şi de cuvinte româneşti.

În Germania, marele cosmograf din Nürnberg, Hartman Schedel, apoi Sebastian Münster au vorbit despre originea latină a românilor şi despre limba lor în monumentalele lor „cosmografii" (geografie universală), cărţi care s-au bucurat de nenumărate ediţii şi traduceri.

Dar şi pe altă cale au fost cunoscuţi românii de oamenii Renaşterii, anume prin umaniştii din jurul Curiei romane, unde ideea cruciatei împotriva păgânilor rămânea mereu trează. Campionul acestei lupte pentru alungarea Semilunii din Europa era socotit, nu cum s-ar fi cuvenit pe drept, Ştefan cel Mare, ci Matei Corvin, regele român al Ungariei, vedeta opiniei publice europene a veacului. Oamenii Renaşterii, Polizian, poetul favorit al lui Lorenzo de Medicis, şi alţii mai mărunţi, scriau despre Matei Corvin şi-i preamăreau numele; Antonio Tebaldeo scrie în italieneşte o operă specială: *Oratio ad Mathiam invictissimus Pannoniae regem.*[21]

Matei Corvin era căsătorit cu o principesă italiană, Beatrice de Milan, şi prin ea a pătruns influenţa italiană în Ungaria. În acea epocă au apărut primii umanişti din acea ţară care, însă, erau români. Nicolae Olachus (adică Românul), arhiepiscop de Strigoniu, a fost un mare umanist, autor de scrieri erudite în latineşte, studii asupra Antichităţii, un istoric şi filolog erudit, tip perfect al umanistului. Nu e vorba de un român deznaţionalizat, pierdut pentru noi, care s-ar fi adaptat cu totul mediului unguresc, ci de un om care şi-a manifestat calitatea de român prin numele ce-l purta, în scrierile sale: Olachus = „Românul", prin genealogia care arată cu mândrie descendenţa din familia domnitoare a Ţării Româneşti, căci nu era de origine român ardelean, ci muntean. De aceea, avem dreptul să revendicăm pe Nicolae Olachus, umanistul, pentru români.[22]

Umaniştii români din Ardeal sunt, deci, o dovadă a atingerii Renaşterii, în formele ei cele mai pure, cu românii, măcar cu o parte a românismului. În ce priveşte primii umanişti din Principatele Române autonome, Ţara Românească şi Moldova, putem spune că cel dintâi a fost Iacob Heraclide Despotul, domnul Moldovei, fost profesor la Universitatea protestantă din Rostock, autor al unor dialoguri în limba latină şi al unui studiu de artă militară (Machiavell, *în aceeaşi epocă,* scrisese

---

[19] *Ibidem,* p. 305, 393-420.

[20] *Ibidem.*

[21] G**.** Toffanin, *op. cit.,* p. 144-145.

[22] Cf. În special studiul lui Şt. Bezdechi, *N. Olahus***,** apoi I. Lupaş, *Doi umanişti români* (*N. Olahus şi M. Valahul*), Ac. Rom. Ultimul, M. Valahul, are o importanţă mai mică.

cele şapte dialoguri despre arta războiului împotriva armatelor de mercenari). În Moldova, Despot înfiinţează colegiul umanist latin de la Cotnari, aduce profesori şi eruditi din Germania şi Polonia şi chiar pictori, care zugrăvesc pe pereţii caselor domneşti de la Suceava luptele lui împotriva lui Alexandru vodă Lăpuşneanu, probabil în stilul preferat de o şcoală a Renaşterii, ce cultiva, în frunte cu Pinturichio, scenele de război. Reformele lui Despot n-au prins şi acesta e un moment foarte caracteristic pentru istoria culturii: răscoala boierilor moldoveni a adus repede prăbuşirea şi moartea lui. Nu numai pe temă religioasă, încercarea lui de a introduce Reforma în Moldova, a fost cauza căderii lui, ci însăşi încercarea lui de a dărâma *datina.* Între datină şi revoluţia umanistă în Moldova secolului al XVI-lea, datina a învins. O spune precis, patru decenii mai târziu, un domn care era, totuşi, iubitor de învăţătură, Ieremia vodă Movilă: „Despot, care a încercat repede şi cu mijloace puţine, să schimbe datina ţării şi de aceea s-a pierdut pe sine şi ţara odată cu el."[23] Douăzeci de ani după Despot apare în Ţara Românească un domn *umanist,* Petre Cercel, care, acesta, nu era un venetic, ci un vlăstar al neamului domnesc, călătorise în Franţa şi Italia, era autor de poezii şi scrieri latineşti, aduce în ţară un secretar italian şi încearcă să introducă între supuşii săi obiceiurile apusene: paturi în loc de rogojini... Rezultatul este acelaşi ca în Moldova: peste doi ani, intrigile boierilor îl alungă din scaun şi Petre Cercel e ucis, în cele din urmă, la Constantinopol. Aceste fapte sunt caracteristice: s-au făcut tentative, în secolul Renaşterii, ca ea să fie introdusă şi la noi prin patronaj domnesc, forma cea mai obişnuită a acestei reforme culturale, care a fost adusă de sus claselor superioare. La noi a fost o înfrângere, încercările de patronaj n-au avut urmări şi datina boierimii de proprietari agricoli, cu mentalitate medievală, s-a impus învingătoare. Este limpede că nu era un mediu receptiv de cultură apuseană la noi şi încercările celor doi domni au fost episoade trecătoare. Dar nu e mai puţin adevărat că rămân ca puncte de reper ale istoriei Renaşterii la români.

Dacă vrem să aflăm primele începuturi temeinice ale umanismului la români, adică ale culturii clasice, antice, trebuie să cercetăm epoci ceva mai târzii. Cunoaşterea Antichităţii, a mitologiei şi a istoriei grecilor şi romanilor este foarte veche la noi, se poate spune că se confundă cu începuturile culturii în ţările noastre. Această afirmaţie, care pare îndrăzneaţă, este, însă, perfect îndreptăţită, dar cunoaşterea anticului nu a venit prin umanism, ci prin Bizanţ. Bizanţul, cum se ştie, a păstrat mai bine ca Apusul amintirea culturii clasice şi, în forme mai rudimentare, mai simple, a transmis-o şi ţărilor ortodoxe, de la care le-au luat şi românii. Încă din veacul al XV-lea, când au circulat la noi, copiate la mănăstiri şi la curţile domneşti, manuscrise în limba slavonă, se află în Moldova şi în Ţara Românească istorii universale, în care se vorbeşte de greci şi de romani ca urmare a istoriei biblice.

Numele şi faptele împăraţilor romani erau cunoscute boierilor şi clericilor români, care citeau slavoneşte în cronografele de origine bizantină, din care nu puţine s-au copiat şi s-au păstrat în mănăstirile noastre. În vremea lui Ştefan cel Mare s-a copiat, pentru judecătorii domneşti, *pravila* bizantină a lui Matei Vlastares, cu influenţe depărtate de drept roman. La sfârşitul manuscrisului, alcătuit la curtea din Suceava, este un vocabular în care se lămuresc cuvintele ce înseamnă demnităţi romane: *praetor* - vornic, *patricius, dux* - spătar etc.

În prima jumătate a veacului al XVI-lea, a trăit în Moldova un prelat erudit, Macarie, care devine episcop de Roman, autorul unei cronici slavoneşti a lui Petre Rareş. Influenţat de cronica bizantină versificată a lui Constantin Manasses, în traducere slavă, el cunoaşte şi foloseşte din belşug, în scrierea sa, mitologia greco-romană. Mai mult din pedanterie, spre a-şi arăta erudiţia, Macarie foloseşte calendarul roman când povesteşte evenimentele istoriei Moldovei şi astfel avem date după calende şi ide sub pana acestui călugăr, crescut într-o mănăstire românească.

Chiar conştiinţa originii noastre romane se iveşte în una din cronicile slavoneşti ale Moldovei: în letopiseţul anonim al Moldovei, păstrat în anexele cronicii ruseşti *Voskresenskaia lietopis,* se arată originea românilor din cei doi fraţi eponimi: Roman (român) şi Vlahata (vlah), care au venit în aceste părţi din Italia.

Deşi nu putem vorbi încă de umanism la noi, cu aceste scrieri de factură bizantină, este limpede că noţiuni de cultură antică s-au păstrat în ţările noastre şi în epoca limbii slavone

[23] Despre Despot, *Deux vies de Jacques Basilicos,* ed. Legrand; scrisoarea lui I. Movilă, la P. P. P[anaitescu], *Documente privitoare la M. Viteazul,* [p. 55].

medievale. Ca să putem, însă, avea primele elemente umaniste apusene la noi, trebuie să ajungem la influența culturii polone în Moldova.

Întrebarea primordială care se pune e, pentru umanismul român, aceasta: în care şcoli au învățat românii mai întâi latineşte? Este limpede că boierii moldoveni au învățat latineşte în şcolile iezuite din Polonia, care s-au fundat începând cu ultimele decenii ale veacului al XVI-lea peste toate provinciile polone, şi anume, şi în cele cu populație ortodoxă ruteană de la marginea Moldovei (colegiile din Lemberg, Camenița, Vinița, Bar). Şcoli latine au fost în Polonia şi înainte de această epocă, e vorba de Universitatea din Cracovia, fundată la 1400, dar elevii din Moldova, înscrişi în matricolele acestei universități în veacul al XV-lea nu erau români, ci, după cum îi arată numele, germani catolici din târgurile moldoveneşti: Baia, Siret, Suceava şi care se pregăteau pentru preoție. Şcolile iezuite, în schimb, erau deschise şi pentru ortodocşi, iar moldovenii au început să le frecventeze: cronicarii noştri, Grigore Ureche, Miron Costin, acolo s-au format. Mai mult chiar, iezuiții au trecut cu şcolile lor de limbă latină chiar în Moldova, unde, încă din vremea lui Petre Şchiopul (pe la 1585), se înființează primul colegiu iezuit din Iaşi, continuat, apoi, în vremea domnilor însetați de cultură din familia Movileştilor; şi de atunci, fără întreruperi serioase, în tot veacul al XVII-lea. Învățământul era în limba latină şi floarea boierimii moldoveneşti a studiat în şcolile iezuite, după cum se vede în listele de daruri ce se trimiteau şcolii de către boierii ce-şi aveau odraslele la carte, la iezuiți. De asemenea, şcoala ortodoxă a lui Vasile Lupu de la Iaşi, colegiul aşezat în curtea mănăstirii Trei Ierarhi, era o şcoală latină, materiile se predau în limba latină şi, după modelul colegiilor apusene, se învața gramatica, dialectica, retorica şi poetica latină. Profesorii erau foşti dascăli ai Academiei lui Petru Movilă din Kiev, şcoală ortodoxă latină, fundată de marele prelat de origine românească. Un al treilea centru de învățătură latină, la care au studiat românii în veacul al XVII-lea, a fost Academia Patriarhiei din Constantinopol, înființată de Patriarhul Chiril Lucaris, academie în care, alături de greacă, se studia limba latină, artele şi ştiințele apusene, cu profesori formați la Padova, celebru centru universitar italian. Elevi români în acest de-al treilea[2] centru universitar latin au fost: Nicolae Milescu, geograful care a descris China, şi cea mai importantă figură a culturii româneşti vechi, Dimitrie Cantemir, care nu poate fi înțeleasă fără pregătirea lui la Academia din Constantinopol. Un al patrulea centru în care boierii noştri ar fi putut învăța latineşte în această epocă era Ardealul şi Ungaria (şcoala superioară din Buda, înființată la 1649, sub stăpânire turcească), dar nu avem dovezi că au fost pe acolo elevi din principate. În sfârşit, unii boieri, în special Constantin stolnicul Cantacuzino, au studiat chiar în Italia, şi anume la Padova. Fapt este că, în secolul al XVII-lea, boierimii române i se deschide mai întâi orizontul culturii latine, deci nu în secolul Renaşterii, ci un veac mai târziu.

Caracteristic este că Ieremia Movilă, boier şi domn care aparține veacului al XVI-lea (+1606), scria unui nobil polon, la moşia căruia se adăpostise în vreme de bejenie, că pentru a-i arăta sentimentele de recunoştință ar trebui să fie un „Cicero eloquentissimus". Interesant nu numai faptul că Ieremia vornicul, mai apoi domn al țării, ştia cine este Cicero ca orator, şi că probabil îl citise, ci şi faptul că numele lui Cicero, care era idolul Renaşterii, înlocuind, cum am spus, pe Virgil, apare sub pana unui boier moldovean.

Perioada marilor cronicari şi a scriitorilor din veacul al XVII-lea şi de la începutul celui următor a fost, de mai multe ori, socotită ca o Renaştere a românilor sau asemănată cu Renaşterea. Trebuie, însă, să precizăm în acest studiu special închinat Renaşterii la români, ce elemente de Renaştere conține şcoala literară românească a veacului al XVII-lea. Primul şi cel mai important este nu cunoaşterea Antichității, care, cum am văzut, era şi mai înainte introdusă la noi pe calea bizantinismului, ci valorificarea ei pentru cultura românească. Pentru Bizanț, Antichitatea era o perioadă din istoria proprie, nu o minune, un model al perfecțiunii, ca pentru umaniști. Cronicarii şi scriitorii români din veacul al XVII-lea au descoperit Antichitatea ca o valoare general omenească. Atunci când Udrişte Năsturel şi mai târziu Nicolae Milescu afirmau că limba română este, în cuvintele sale, în majoritate de origine latină, afirmau noblețe acestei limbi. Dosoftei Mitropolitul o afirma lămurit: „limba noastră este de bun neam", adică *nobilă.* Cronicarii, în special Miron Costin, apoi Dimitrie Cantemir, Constantin stolnicul Cantacuzino, au arătat originea latină a colonilor care au format, spuneau ei, poporul român. Nu era, pentru nici unul, rezultatul unei cercetări erudite, ci o

afirmare de noblețe a neamului. Dovadă este că Miron Costin, în *De neamul moldovenilor,* pune în fața cititorilor lui numărul provinciilor şi izbândelor romane, care înconjurau lumea toată, şi cu mândrie strigă: „acum priveşte-te ca într-o oglindă". Descoperirea trebuia comunicată şi străinilor: de aceea, Miron o scrie şi în limba polonă, iar Cantemir în latineşte: să afle popoarele mari creştine că aici, la Dunăre, este un popor latin, deci nobil, care trebuie salvat, căci nu se cuvine să fie lăsat în ghearele barbariei. Ideea latină a fost o idee forță pentru toată cultura românească, începând cu cronicarii, continuând cu Şcoala Ardeleană, ea ne-a dat curaj şi ne-a făcut mândri şi încrezători. Cantemir stabilea că romanii se trag din grecii lui Eneas, veniți de la Troia, ai căror urmaşi suntem, deci, noi. Nu cuceririle şi războaiele romanilor şi grecilor au fost faima lor, ci cultura. Nu e grec cine e de neam grec, ci de cultură greacă. Ideea aceasta este o idee esențialmente de Renaştere şi prezența ei în cultura noastră arată din plin prezența Renaşterii în cultura noastră, o schimbare față de Evul Mediu slavon.

În al doilea rând, cunoaşterea *clasicilor* în secolul al XVII-lea şi traducerea lor este destul de dezvoltată, dar e vorba mai ales de cei greci: Herodot e tradus în româneşte în secolul al XVII-lea (mss.-ul de la Coşula). Miron Costin înserează în cronica lui pasaje din Plutarch, citează pe Aristotel, pe Ovid (pe care nu-l cunoştea direct). N. Costin citează pe Cicero.

Latina pe care o scriau şi o vorbeau boierii noştri era pronunțată după tipicul german venit prin Polonia, *Țesar, viță* etc.

Pasiunea Renaşterii pentru *monumente şi opere antice* artistice se vede şi la noi: M. Costin aminteşte de turnul lui Sever, de valul lui Traian, de podul aceluiaşi împărat la Severin, arată cum le-a văzut cu ochii lui. M. Costin spune cum la Gherghina, lângă Galați, s-au găsit, în ruinele unei cetăți romane, bani de-ai romanilor. D. Cantemir aminteşte cu dragoste în *Ist[oria] Imp[eriului] Otoman* de operele antice din palatul său de pe Bosfor: un relief de marmură antică ce se afla în posesia lui.

Preocupările de limbă literară tot atunci apar, în primele lor forme practice, în opera lui Miron Costin, în ultima şi cea mai perfectă operă a sa: *De neamul moldovenilor,* în care fraza este evident moldovenească şi voit influențată de sintaxa şi de topica latină. D. Cantemir a încercat o revoluție în limba română, atât în sintaxă, cât şi în lexic şi ortografie, în *Istoria hieroglifică,* precum şi în *Hronicul [vechimei a] rom[ano]-moldo-vlahilor,* revoluție premergătoare aceleia a şcolii latiniste, dar menită aceleiaşi înfrângeri în fața ridicării realiste şi solide a limbii populare. Preocuparea de limbă literară se întăreşte la Mitr[opolitul] S[imion] Ştefan, care caută cuvintele care umblă peste tot, ca banii cei buni, la Dimitrie Cantemir, care spune că în jud[ețul] Iaşi se vorbeşte o limbă mai aleasă, datorită apropierii curții domneşti, model de limbă bună, la Dosoftei, care are, cel dintâi, conceptul *frumosului* literar.

Filosofia Renaşterii, cu combaterea lui Aristotel, idolul scolasticii, apare în opera latină a lui D. C[antemir]: *S[acrosanctae] s[cientiae] indepingibilis imago,* scriere ciudată, o cumulare de idei moderne: combaterea lui Aristotel, conceptul de experiență, o teorie nouă asupra timpului şi de apărare a ortodoxiei, a cunoaşterii prin revelație. Importanța lui Cantemir stă, de altfel, în aceea că el este, ca idei şi cunoştințe, cel dintâi român modern, un om de Renaştere complet: istoric, geograf, filosof, matematician, compozitor muzical, dar în acelaşi timp ține nu la chestiuni de credință, ci concepția centrală a personalității sale creatoare este ortodoxia. Concilierea ortodoxiei cu ideile Renaşterii poate fi studiată ca un fenomen cultural rar şi cu mari consecințe pentru înțelegerea culturii noastre în opera lui D. Cantemir.

În sfârşit, *preocupări ştiințifice* tocmai în aceleaşi cercuri creatoare completează această atmosferă de Renaştere. Geografia, cu primele hărți ale țărilor noastre (harta stolnicului la Padova, 1700; a Moldovei de D. Cantemir, 1716), opera geografică a lui Cantemir (descr[ierea] Moldovei, descrierea regiunii Caucazului). Descrieri geografice ale Moldovei şi în opera lui Miron Costin se întâlnesc. Cantemir era matematician şi se preocupa de probleme de fizică, între care şi de *perpetuum mobile,* pe care pretindea că l-a rezolvat.

Aşadar, o serie de caracteristici ale Renaşterii se găsesc în cultura noastră. Dar nu e vorba de nişte elemente disparate şi întâmplătoare, ci de o mişcare organică, o şcoală umanistă care a redus Renaşterea la elementele sale esențiale în cultura românească, care a lăsat urmări fecunde în istoria

noastră. Totuşi, sunt de făcut unele observaţii: e vorba de o Renaştere târzie, cu două secole după cea apuseană şi, în al doilea rând, lipsesc unele caracteristici ale adevăratei Renaşteri: *individualismul* manifestat prin *spirit critic.* Scriitorii moldoveni sunt tradiţionalişti creduli (D. Cantemir, M. Costin credeau în semnele cerului); autodidacţi, nu sunt răsturnători de idei. E o imitare[3] fără energie de luptă şi fără revoltă. Se remarcă o umflare pedantă a cunoştinţelor clasice, înşirări de nume bombastice din mitologie (M. Costin), de erudiţie (N. Costin, D. Cantemir), fără linii clare în gândire, deci aspecte străine de umanism. N. Costin citează pe Cicero. Traducerea operei celei mai importante a latinităţii medievale, *Imitatio Christi,* a lui Thomas à Kempis de către Udrişte Năsturel (1647) se face, însă, în *slavoneşte.* Se ştie că Năsturel îşi schimbase numele din Udrişte în clasicul *Oreste.* Bibliotecile boiereşti şi domneşti aveau cărţi latine şi greceşti, mai mult istorice şi religioase decât pur literare.

Cunoaşterea limbii latine era destul de răspândită; toţi boierii moldoveni, zice cu exagerare iezuitul Renzi la 1680, au învăţat latineşte. Miron Costin şi fiii lui ţineau oraţii latine, D. Cantemir scria latineşte, o latină macaronică, de şcoală iezuită, dar se putea face înţeles de toată Europa cultă. El vorbea, de altfel, curent această limbă, cum o vorbea şi N. Costin şi alţi boieri.

Explicaţia este simplă: influenţele de cultură clasică n-au venit la români pe calea propriu-zisă a Renaşterii, ci a unei post-feţe a acestei mişcări culturale: e vorba de cultura iezuită. Umanismul a fost o cultură laică, de învăţaţi cu spirit critic; perioada iezuită a însemnat trecerea studiului culturii antice pe mâna călugărilor iezuiţi, a mişcării catolice produse de Contrareformă. Secolul al XVII-lea este, în cultura literară, secolul iezuit, în artele plastice este cunoscut sub numele de perioada *barocului.* Dar preferăm, când e vorba de cultura literară, termenul de *iezuit* celui de *baroc;* de altfel, amândouă acoperă aceeaşi perioadă din istoria civilizaţiei.

Am spus că ideile Renaşterii au trecut la noi mai ales prin şcolile iezuite din Polonia, în care învăţau fiii boierilor moldoveni. Este clar că nu e vorba de Renaşterea propriu-zisă, ci de ideile ei filtrate în epoca decadentă a iezuitismului. Iezuitismul sau barocul este, într-un sens, exagerarea Renaşterii, pedanterie şi umflare a virtuţilor anticului, dar, pe de altă parte, o sărăcire a ei, lipsa spiritului critic la călugării conformişti, lipsa puterii de creaţie, înlocuită cu o imitaţie searbădă. Un istoric francez se exprimă astfel despre cultura iezuită : „Lipsită de tot ce-i dăduse îndrăzneală şi preţ în veacul precedent, cultura umanistă devine o retorică banală şi goală, nepericuloasă (pentru dreapta credinţă), ce se împacă uşor cu respectul tradiţiei şi al credinţelor impuse de iezuiţi ca program, în colegiile lor."[24] Tocmai aceste lipsuri le găsim la noi, şi, cum am spus mai sus, lipsa de spirit critic, de revoluţie creatoare, de individualism puternic. De altfel, nu e vorba de *altă cultură,* ci tot de Renaştere: iezuiţii sunt moştenitorii *autentici* şi geloşi ai ideologiei umaniste,[25] numai că e vorba de vulgarizarea, de răspândirea prin şcoli a acestor idei, care până acum rămăseseră în sferele restrânse ale marilor spirite creatoare. Fiind vorba, însă, de o cultură *de şcoală,* este uşor de înţeles de ce îi lipseşte geniul creator, înlocuit cu popularizarea, şi de ce spiritul critic a fost înlocuit cu dogmatismul de catedră.

Fără a prejudicia asupra concluziilor acestui studiu, putem de pe acum găsi o explicaţie a faptului că Renaşterea propriu-zisă n-a putut pătrunde la români, căci se cerea o comunicare cu personalităţile superioare, cu centrele de cultură. Dimpotrivă, colegiile iezuite erau răspândite în toate centrele provinciale, în regiunile schismatice, ca în Galiţia, Podolia şi în Moldova. Cultura popularizată putea mai uşor străbate decât ştiinţa pură la popoarele mai depărtate de centrele de cultură şi de altă credinţă.

Rămâne fapt stabilit că Renaşterea umanistă, cu toate ideile ei principale, însă în forma şi cu spiritul iezuit, a intrat într-o perioadă organică a culturii noastre. Epoca zisă a cronicarilor sau a culturii româneşti a veacului al XVII-lea poate fi numită cu un nume mai precis: perioada Renaşterii iezuite la români.

V. *Influenţa culturii eline la români.* Avem, însă, un alt aspect al umanismului la români: contactul nostru cu clasicismul s-a făcut şi pe o altă cale decât aceea a legăturilor destul de precare

[24] Hauser et Renaudet, *Les débuts de l'âge moderne*, p. 535.
[25] Giuseppe Toffanin, *Storia dell'umanesimo,* p. 334.

cu Apusul în secolul al XVII-lea. E vorba de influența elenismului asupra românilor. Se poate vorbi, fără exagerare, despre o adevărată luptă între influențele apusene şi cele greceşti, nu numai la noi, dar şi în tot sud-estul Europei şi chiar în Rusia de la sfârşitul veacului al XVII-lea şi începutul celui următor. În Rusia a fost o rivalitate vie între reprezentanții elevilor şcoalelor latine apusene şi ai celor greceşti. Influența şcoalei apusene a pătruns la Moscova prin elevii Academiei latine din Kiev, fundată de Petru Movilă; influența greacă - prin grecii veniți de la Constantinopol, în frunte cu Patriarhul Dositei de Ierusalim. Conflictul între cele două şcoli s-a manifestat prin polemici, intervenții la curtea țarului, învinuiri de erezie, până ce Petre cel Mare a decis definitiv soarta culturii ruseşti în favoarea Occidentului.

În Peninsula Balcanică, o pătrundere a clerului grecesc în locul celui național a grecizat Biserica şi cultul sârbilor şi bulgarilor încă din a doua jumătate a veacului al XVI-lea. În Principatele Române, şcoala latină de tip kievean de la Iaşi, a lui Vasile Lupu, a fost curând grecizată, profesorii de cultură apuseană au fost alungați şi înlocuiți cu profesori greci. Academiile domneşti care au funcționat la Iaşi şi la Bucureşti, din veacul al XVII-lea până la 1822, au fost şcoli greceşti şi se poate spune că noi am avut mai bine de un veac şi jumătate un învățământ superior sub oblăduirea domnească, învățământ de caracter grecesc. Patriarhul Dositei de Ierusalim, campionul culturii greceşti în Rusia, adversarul lui Petre cel Mare, a stat şi la Iaşi şi la Bucureşti în vremea lui vodă Brâncoveanu, a fundat tipografii greceşti în cele două capitale româneşti şi a patronat pe profesorii greci de la şcolile domneşti.

Se poate spune, deci, că lupta între Apus şi Răsărit s-a terminat la noi prin victoria celui din urmă, că influența apuseană umanistă, momentul cronicarilor şi al lui Cantemir, a fost înăbuşită de elenismul ortodox învingător, care a stăpânit cultura noastră până în veacul al XIX-lea. Am arătat importanța şcolii cronicarilor pentru introducerea culturii apusene la noi şi am spus că ea înseamnă Renaşterea noastră, de factură iezuită. Deşi mai târziu marii ardeleni de la Blaj au reluat-o şi au fost adevărați continuatori ai lui Miron Costin şi Cantemir, totuşi, cultura apuseană a suferit la noi o lungă eclipsă, fiind înlocuită prin elenism.

Îndeobşte, însă, caracterul acestei influențe elenice, care cronologic se confundă cu perioada politică a domnilor fanarioți, este privit cu multă uşurătate de istoriografia noastră. A prezenta influența greacă asupra societății româneşti înalte ca o înrâurire a poporului grecesc, care ne silea să învățăm limba lui, de care cultura noastră s-a grăbit să se descotorosească ca de o pată ruşinoasă, înseamnă a prezenta lucrurile în chip necomplet şi uşuratic. Cultura greacă din Academiile domneşti nu se făcea în limbă neo-greacă, ci elină. Toate comorile literaturii şi filosofiei antice au fost dezvăluite tinerilor boieri români. Cu o intensitate mult mai mare decât în şcolile iezuite, generații întregi de boieri au învățat limba greacă veche, au fost în stare să citească şi să guste în original pe Homer, pe Platon şi pe Aristofan. Unii, Goleştii între alții, au încercat chiar să prelucreze în româneşte dialoguri în stil platonic, alții - Grigore Brâncoveanu - editau, traduceau, şi comentau operele clasice greceşti. Bibliotecile, vestite şi în Apus, ale lui Nicolae Mavrocordat şi ale fiului său, Constantin, la mănăstirea Văcăreşti, cuprindeau sute de manuscrise de scrieri clasice adunate din Orient de care se auzise şi la curtea regală din Paris. Sutele de caiete de elevi ai şcolilor domneşti, păstrate şi azi, dovedesc că elevii români ştiau să compună în limba elină, erau perfect conştienți de frumusețile acestei limbi clasice. Această perioadă a culturii noastre nu trebuie bagatelizată. Am avut o epocă de umanism elin de mare valoare în cultura noastră pe altă cale decât în Apus. Aceleaşi efecte culturale ca ale Renaşterii s-au produs la noi. Românii au trăit în cultură antică, în ritm de seninătate antică. Un anume stil al vieții boierilor vechi, trăind epicureic, la țară, în mijlocul bibliotecilor lor de cărți rare, fără multă voință, cu multă putere de a lua din viață tot ce e frumos şi senin, se resimte de pe urma acestei influențe culturale.

Consecințele pentru cultura noastră, dacă integrăm în ea această perioadă şi n-o respingem cu dispreț, cum se face îndeobşte, sunt faptul că noi am avut o epocă umanistă românească de studii clasice care, ca şi în Apus, a precedat romantismul şi naturalismul modern. Noi nu am avut Renaştere propriu-zisă, dar mai târziu au pătruns la noi toate ideile şi pasiunile Renaşterii, această comoară de cultură nu ne-a rămas străină prin contactul cu curentele culturale ce-au venit mai târziu.

VI. *Renaşterea artistică.* Dacă umanismul este latura literară a Renaşterii, artele plastice sunt forma cea mai cunoscută şi eternă a acestei mari mişcări de renovare a spiritului omenesc. Nu se poate vorbi de Renaştere într-o ţară fără înflorirea artelor şi tocmai în acest capitol se pare că nu am avut o Renaştere românească. Arta românească din veacul al XVI-lea şi al XVII-lea continuă să stea în formele stilului bizantin. Arta bizantină are caractere esenţial medievale: artă religioasă, caracter de creaţie comună, stilizare spiritualistă. Între secolele al XIV-lea şi al XV-lea şi cele două următoare, în arta bisericilor româneşti nu se constată nici o discontinuitate, nici o revoluţie, ca în Apus. Cel mult, între bisericile lui Ştefan cel Mare şi ale lui Neagoe, şi cele din veacul al XVII-lea se poate constata o decadenţă pe aceeaşi linie stilistică. Dacă în domeniul umanist avem, măcar în forme târzii, o Renaştere literară românească, în cel artistic nu putem vorbi de aşa ceva. Care este pricina acestei deosebiri la români între două domenii înrudite, o vom arăta la sfârşitul acestui studiu. Fapt este, deocamdată, că Renaşterea nu trebuie considerată ca o mişcare internaţională, cu aceleaşi aspecte în toate ţările. Din pricina strălucirii Renaşterii italiene şi a răspândirii influenţei ei, ea a rămas ca forma esenţială a acestei revoluţii când se vorbeşte de ea şi în alte ţări. Totuşi, a existat o Renaştere franceză, germană sau spaniolă, care nu sunt acelaşi lucru cu cea italiană, reprezintă aspecte specifice şi naţionale întemeiate pe vechile culturi locale medievale şi populare. Chiar în Franţa, unde influenţele italiene au fost aşa de numeroase, un istoric al Renaşterii constată, privitor la dezvoltarea artelor plastice şi a arhitecturii: „Progresele imitaţiei străinătăţii rămân, în definitiv, mediocre. În genere, Renaşterea a fost mai mult o fecundare a forţelor vii locale, decât o imitaţie."[26] Dar chiar aşa, a existat o revoluţie, fie şi locală, în arta ţărilor apusene, care la noi nu se constată decât într-o măsură redusă. Unele fapte se pot aduce, totuşi, în acest domeniu, în istoria artei româneşti. La sfârşitul domniei lui Ştefan cel Mare, pictori italieni (Bartolomeo Fioravanti) chemaţi la Moscova de ţarul Ivan III cel Mare, treceau prin Moldova, dar fură opriţi de domnul Moldovei la curtea lui. Nu se constată şi nu se ştie dacă ei au lucrat ceva în Moldova. În vremea lui Vasile Lupu, pe lângă bisericile de stil tradiţional bizantin (Trei Ierarhi, de pildă), apare o biserică cu ornamente exterioare *clasice* de Renaştere, coloane corintice încastrate în zid. Această inovaţie, pe care azi o socotim de prost gust, stârni admiraţia contemporanilor. Miron Costin scrie despre Golia că, după fire, covârşeşte toate celelalte biserici moldoveneşti, iar ţarul Petre cel Mare, vizitând Moldova în vremea aliatului său, Dimitrie Cantemir, zicea despre Golia că are meşteşug arăbesc, grecesc, bizantin şi leşesc (adică apusean). Dar Golia rămâne un fenomen izolat, de influenţă parţială apuseană.

În schimb, în cadrele artei răsăritene din ţările noastre, arta tradiţională a Bisericii, apar totuşi aspecte de Renaştere, în sensul unor manifestări de cultură generală, caracteristice pentru această perioadă. Una dintre ele ar fi patronajul cultural şi artistic al curţii domneşti. Un principe de Renaştere nu caută atât o faimă de războinic, cât de a fi un patron al artelor şi al artiştilor. Un principe italian e ctitor de opere de artă, înconjurat de oameni de talent, atraşi din alte ţări.[27] Şi la noi au fost asemenea ctitori, care nu erau numai închinători de opere religioase, după tradiţia medievală, ci aveau o curte de artişti, după reţeta Renaşterii. Despot vodă, primul umanist în România, a chemat la curtea lui profesori şi scriitori din Apus, a pus să se picteze pe pereţii palatului său luptele sale cu Alexandru vodă Lăpuşneanu. Învăţaţi greci au stat la curtea lui Matei Basarab şi a lui Vasile Lupu. Dar mai ales patronajul artistic al lui Brâncoveanu are un aspect pronunţat de Renaştere. Brâncoveanu a avut la curte arhitecţi italieni, iar ca secretar pe scriitorul Del Chiaro. Construcţiile sale n-au fost numai religioase, ci şi civile: palatele brâncoveneşti de la Mogoşoaia şi Potlogi, în care, alături de influenţe ornamentale răsăritene, se remarcă şi înrâurirea stilului venetian. S-a observat cu drept cuvânt că vechile locuinţe domneşti şi boiereşti până la Brâncoveanu erau cetăţi clădite pentru apărare, cu ziduri groase închise şi ferestruici mici, iar înăuntru cu chilii de mănăstire, pe când palatele acestui domn au loggii deschise, săli mari, luminate, care dau cu ferestre pe parcuri cu flori şi bazinuri. E un aspect de artă şi frumuseţe în locul celui războinic şi închis al epocii precedente. În acest domeniu restrâns este, deci, o schimbare

[26] Hauser et Renaudet, *Les débuts de l'âge moderne* („Peuples et civilisations"), Paris, 1929, p. 114.
[27] V. Burckhardt, *op. cit,* I, p. 8.

şi la noi. Brâncoveanu trimisese elevi români în şcolile apusene, se înconjura de elenişti de seamă. De observat că şi aci, dacă e vorba de aspecte de Renaştere, ele apar mult mai târziu, sunt contemporane, nu cu Leon X şi Michelangelo, ci cu marele secol al lui Ludovic XIV.

VII. *Spiritul Renaşterii în viaţa politică.* Omul politic al Renaşterii este esenţial deosebit de cel medieval, el luptă pentru gloria individuală, fiind adesea un aventurier. Nu este omul legat cu fibre adânci de comunitate, moştenitorul datinei dinastice, este o personalitate care se ridică prin meritele sale deasupra celorlalţi.

Un stăpânitor medieval a fost în Moldova Ştefan cel Mare, cu cumpătenia bărbătească a ultimelor veacuri ale Evului Mediu. Ştefan luptă cu o armată de boieri, ţărani şi orăşeni ai ţării, oaste de ţară; în bătăliile lui foloseşte *pădurea,* elementul geografic caracteristic pentru apărarea Moldovei. În politica sa internă, a lucrat la o mare operă de colonizare a „pământurilor pustii" prin curteni (ţărani oşteni); în politica externă a fost întotdeauna prudent şi aliat cu unii vecini împotriva celorlalţi, ca să nu fie niciodată singur. Şi-a apărat ţara fără idei mari de politică imperialistă, ca un boier care-şi apără hotarele moşiei împotriva vecinilor hrăpăreţi, de aceea a dus numai războaie defensive. Credea, însă, ca toţi stăpânitorii din vremea lui, în „republica creştină", unitatea politică ideală a tuturor principilor creştini, datori să lupte solidar împotriva turcilor: aşa spune în soliile către papă şi către dogele Veneţiei. Scrie puţin şi se dăruieşte puţin, nu e retoric în scrisori, ci sfătos şi cu bun simţ popular, e un om al poporului moldovenesc, un arbore mai înalt, din pădure, a cărui coroană străjuieşte deasupra celorlalţi, dar cu trunchiul şi rădăcina alături de celelalte.

În faţa lui stă, ca un contrast, Mihai Viteazul: este viteaz erou, îşi dăruieşte viaţa şi tinereţile pentru fapte de glorie; războaiele lui sunt de cucerire, peste graniţele ţării, luată şi ea cu ajutorul boierilor, prin răsturnarea predecesorului. Armata lui este de lefegii străini, cu arme de foc, necunoscute oamenilor de ţară, după pilda condottierilor italieni. În politica internă, sprijină pe boieri împotriva ţărănimii deposedate de pământ; în politica externă, visează cucerirea Constantinopolului şi a Poloniei. În scrisori e elocvent, sentimental, mişcător, are cuvinte de foc, biciuiri de fulger. Dorinţa lui, o spune, e să lase un nume de glorie în istorie: e o mare personalitate, o individualitate puternică în stilul Renaşterii. Ştefan, când se adresează oştenilor, le spune că înfrângerea e pedeapsă de la Dumnezeu pentru păcatele noastre, iar de izbândă să nu ne mândrim noi, oamenii, ci să privim umili la voia Celui de Sus; dar Mihai aminteşte boierilor originea lor romană şi cheamă în discursuri strălucite pe oşteni la fapte eroice. Sunt două epoci ce stau faţă în faţă. Ştefan a rămas în conştiinţa populară, pentru că se confunda cu Moldova veche, Mihai n-a rămas în amintirea oamenilor, pentru că era numai Mihai Viteazul.

Deosebirea nu e o întâmplare datorată temperamentelor diferite: sunt două faze în istoria politică a neamului nostru, una medievală, cealaltă de Renaştere. Că este aşa se vede din faptul că, alături de aceste două mari figuri caracteristice, avem o serie de alţi stăpânitori medievali, de mai mică mărime în epoca lui Ştefan: Vlad Ţepeş, Radu cel Mare, Neagoe Basarab şi o serie de stăpânitori de Renaştere în vremea lui Mihai: Despot vodă, aventurierul care aminteşte pe Cesar Borgia, Radu Şerban şi toţi boierii deveniţi domni prin merite personale.

Renaşterea înseamnă o cotitură în istoria politică. E vremea tiraniei (în sensul antic al cuvântului), când personalităţi puternice iau locul vlăstarelor vechilor dinastii, e vremea căderii principiului dinastic.[28] Atunci, în veacul al XVI-lea, se sting şi la noi dinastiile Basarabilor şi Muşatinilor, şi boierii îndrăzneţi, fără os domnesc, încap pe scaunele domneşti. Această schimbare politică de la Ev Mediu la epoca modernă se verifică şi pentru aspecte secundare.

Un principe al Renaşterii avea o curte, la care aducea oameni învăţaţi, într-un cadru de lux, e ctitor de opere de artă religioasă şi profană. În veacul al XVII-lea avem şi noi asemenea domni, începând cu Matei vodă şi Vasile Lupu, fundatori de şcoli, aducând profesori din ţări străine, ctitori de tipografii pentru cultura poporului. La curtea lui Vasile vodă, se dădeau serbări cu bucătari din ţări străine, alergări pe cai împodobiţi, jocuri de măscărici[4]. La nunta fetei lui Radu Mihnea, la Tecuci, s-au clădit *cerdace,* clădiri ca nişte decoruri de teatru; la curtea lui Şerban Cantacuzino a

[28] *Ibidem*, p. 7.

fost adus un artist indian, un fachir care şi-a arătat minunile. Curtea de la Iaşi, la sfârşitul secolului al XVII-lea, era împodobită cu ceramică olandeză, cu covoare şi vase chinezeşti, hainele domnului erau de mătase, cu flori de aur brodate. Desigur, *o curte,* în sens de Renaştere, adică lux şi patronaj artistic, a fost mai ales aceea a lui Brâncoveanu.[29] Contrastul cu curtea veche, militară şi aproape ascetică, a domnilor din Evul Mediu, este flagrant; avem şi aci un aspect al Renaşterii, al felului cum se înţelegea viaţa unui principe în această epocă nouă. Este, însă, un alt aspect al vieţii politice a Renaşterii, care apare mai puţin şi mai târziu la români.

Evul Mediu este stăpânit de datină, cu Renaşterea începe epoca reformatorilor. Reformatorul este o individualitate care stăpâneşte vremile şi oamenii şi vrea să le dea alt curs decât cel hotărât de natură, lucru care nu intră în mentalitatea medievală. Ideea de *progres* este o idee a Renaşterii,[30] spiritul religios al Evului Mediu înţelege lumea ca fiind *dată* de Dumnezeu, cu toate faptele, instituţiile, bogăţiile şi mizeriile ei, cărora mâna şi spiritul omului nu le poate da altă direcţie. Şi mai ales în spiritul răsăritean, această concepţie statică a lumii este mai ales valabilă.

În faţa datinei, iniţiativa conducătorilor statelor româneşti este foarte mică: ea există, e drept, şi în Evul Mediu, reformele monetare şi iniţiativele de comerţ internaţional ale lui Mircea cel Bătrân, opera de colonizare a pământurilor pustii, întreprinsă de domnii moldoveni sunt dovezi că şi noi am avut stăpânitori activi. Dar nu e vorba de concepţie de *progres,* de îmbunătăţire a situaţiei poporului, cu ţeluri mari în viitor, ci probabil de anume reforme care aveau în vedere pur şi simplu creşterea veniturilor domneşti şi consolidarea militară a poziţiei domnului. În veacul al XVI-lea şi al XVII-lea, anume reforme de caracter social devin necesare, din cauza evoluţiei lente a stării proprietăţii, lichidarea treptată a proprietăţii moşneneşti în favoarea celei boiereşti. În marginile acestui proces social este şi „legătura" lui Mihai Viteazul, care face şerbi din ţăranii mutaţi de pe o moşie pe alta, reforma lui Miron Barnovski de a restitui răzeşilor ocinele lor pierdute. Dar, şi într-un caz şi în celălalt, e vorba de măsuri de necesitate imediată, nu de ideea de progres, care subînţelege un anumit idealism, o reformă făcută pe temeiul unei idei de iubire de oameni.

Se poate spune că primii reformatori în sens modern în ţările noastre, dărâmători de datină, au fost abia domnii fanarioţi. Când Constantin Mavrocordat, în Adunarea obştească a ţării, declară liberi pe şerbi, el spune că nu se cuvine ca un frate să robească pe un alt frate întru Christos. Ideea aceasta înseamnă o revoluţie. Codicele de legi fanariote ale lui Ipsilante, Caragea şi Callimah sunt legi influenţate de cele occidentale, care înlocuiesc obiceiul pământului, dreptul consuetudinar, cu legea scrisă şi nu cum fuseseră codicele lui Matei Basarab şi Vasile Lupu, nişte simple manuale pentru judecători, aplicabile alături de obiceiul pământului, în cazuri grele. Introducerea industriei în ţară sub fanarioţi (fabrici de postavuri, de sticlă, de porţelan, de frânghii, tipografia lui Mavrogheni de la Cişmea) înseamnă o încurajare cu privilegiu domnesc a iniţiativei particulare, pe când morile de hârtie ale lui Matei vodă, tipografiile lui Brâncoveanu sau exploatarea ocnelor înseamnă monopoluri domneşti. Fanarioţii au fost în ţara noastră primii reformatori în sens occidental ai vieţii politice şi economice româneşti: dar nu poate fi vorba aci de *Renaştere.* Introducerea paşapoartelor, a poştei publice, sunt dintre reformele esenţiale ale fanarioţilor.

Desigur, în spiritul de iniţiativă fanariot se ascunde educaţia lor occidentală, în special franţuzească, dar trebuie să cercetăm şi problema dacă starea societăţii româneşti îngăduia „reforme" în veacul al XVIII-lea, pe când în veacurile precedente anume împrejurări sociale nu erau potrivnice unor astfel de iniţiative. Venim astfel la problema centrală a acestui studiu: care au fost împrejurările care au îngăduit sau, dimpotrivă, au împiedicat dezvoltarea revoluţiei Renaşterii pe teren românesc?

VIII. *Temeliile economice şi sociale ale Renaşterii la români.* Acesta este rezultatul inventarului nostru privitor la Renaşterea la români. Am semnalat o serie întreagă de manifestări de cultură şi politică ce dovedesc, dacă nu existenţa unei Renaşteri româneşti, prezenţa în istoria culturii româneşti a elementelor esenţiale ale umanismului, ale Renaşterii politice, descoperirea şi cultivarea Antichităţii, politica de glorie şi a altor aspecte ale acestei revoluţii culturale. Aceste

[29] Cf. pentru serbările de curte din Renaştere, Burckhardt, *op. cit.,* II, p. 134-135.
[30] J. Calmette, *L'élaboration du monde moderne* („Clio"), p. 311.

caracteristici ale istoriei noastre nu erau până acum recunoscute de istorici, care nu vorbesc, nici unul, de cultura Renaşterii în trecutul nostru. Totuşi, trebuie să constatăm că în privinţa *intensităţii* mişcării, umanismul cronicarilor secolului al XVII-lea se reduce la un cerc restrâns de boieri bogaţi. În ce priveşte epoca apariţiei fenomenelor caracteristice de Renaştere, aflăm o vădită întârziere pentru unele aspecte, chiar de secole, faţă de Occident. De asemenea, unele caractere esenţiale ale Renaşterii lipsesc aproape cu totul, ca, de pildă, înflorirea artelor plastice profane. Istoricul, care este dator să cerceteze cauzele fenomenelor istorice, trebuie să explice de ce nu a putut înflori complet Renaşterea la noi şi apoi care au fost totuşi condiţiile care au îngăduit dezvoltarea unor aspecte parţiale ale ei.

Am arătat care sunt ultimele concluzii asupra originilor Renaşterii. Renaşterea nu poate fi despărţită de ivirea capitalismului comercial în Europa. Capitalismul comercial începe să apară în veacul al XV-lea şi înfloreşte în chip splendid în cel următor. Originea lui stă în oraşele comerciale din Italia, Flandra şi Germania, deci în dezvoltarea burgheziei, apoi în statele unitare regale, în care monarhia se sprijină pe aceeaşi clasă socială. Cu alte cuvinte, Renaşterea, dacă nu este creaţia burgheziei, este, în tot cazul, în mare parte, rezultatul direct sau indirect al ridicării acestei clase sociale. De aci şi caracterele ei: individualism, aspecte de bogăţie şi lux, politică de parveniţi (gloria).

În lumina acestei constatări, examinând situaţia de la noi, trebuie să recunoaştem că, faţă de economia şi cultura orăşenească a apusului şi centrului Europei, în principatele de la Dunăre avem o economie agricolă, ceea ce nu înseamnă, cum greşit s-a spus, o viaţă ţărănească, ci dimpotrivă, o viaţă feudală. Cultura românească din veacul al XVI-lea nu putea fi decât reflexul feudalităţii: cultura boierească, cu aspecte religioase medievale prelungite peste sfârşitul Evului Mediu în Europa. Aceasta este cauza principală care a împiedicat înflorirea Renaşterii la români: lipsa temeliei sociale şi economice care a existat în Apus. Deci, nu ortodoxia, slavonismul sau alte forme de cultură, care sunt, cum am arătat într-un alt studiu, urmările şi nu cauzele fenomenelor economice şi sociale.

Totuşi, au fost încercări de pătrundere a capitalismului comercial în teritoriul românesc în veacul al XVI-lea şi anume în Ardealul mai deschis drumurilor ce vin din Europa centrală. Astfel, când Ferdinand de Austria a încercat să ia tronul Ungariei, după dezastrul de la Mohács, oştile şi funcţionarii lui pătrunseseră în Ardeal, bogăţiile miniere ale provinciei fură concesionate casei Fugger, celebri capitalişti din Augsburg şi Nürnberg, care stăpâneau piaţa europeană a epocii. Năvălirea oştilor lui Petre Rareş, ca sprijinitor al lui Ioan Zápolya şi vasal al sultanului Soliman Magnificul, ruinează planurile Fuggerilor şi agenţii lor sunt puşi pe fugă. Dintre marii capitalişti ai veacului al XVI-lea, sunt şi membrii familiei Thurzo, care se ocupau cu comerţul mătăsii şi al spiţeriilor. Erau asociaţi cu Fuggerii şi aveau afaceri în Italia, Germania, la Amiens şi la Lisabona. Familia Thurzo era originară din Levocea (Leutschau), în Spitz, în Slovacia, oraş care fusese transformat într-o comună italiană, cu arhitectură veneţiană.[31] Acolo, în acel oraş, s-a ridicat familia Laski; Hieronim Laski a fost ambasadorul sultanului Soliman, Ian Laski, un mare scriitor şi reformator, Albert Laski a adus în Moldova pe Despot vodă, cu oştile de mercenari. Albert Laski şi familia lui îşi datorau ridicarea capitaliştilor Thurzo şi, deşi nu cunoaştem bine aceste împrejurări, credem că finanţarea expediţiei lui Despot în Moldova trebuia să aibă ca urmare logică pătrunderea afacerilor familiei Thurzo în această ţară.

Dintre creaţiile noi ale capitalismului în secolul al XV-lea şi al XVI-lea, avem industria: tipografiile, morile de hârtie şi fabricarea armelor de foc (pe lângă fabricarea postavurilor, industria „mare" a Evului Mediu).[32]

Este vorba, însă, de încercări care n-au izbutit sau n-au avut urmări. O ţară agricolă, fără burghezie, nu putea lua parte la mişcarea capitalistă. Dimpotrivă, cum am arătat la începutul acestui studiu, caracteristica veacului al XVI-lea a fost o cădere masivă şi repede a monetei în toată Europa, datorită marelui import de argint din America. Ţările agricole fură lovite de această devalorizare a argintului, căci acolo circulaţia monetară era foarte redusă. Rezultatul a fost îngreunarea legăturilor

[31] Hauser et Renaudet, *op. cit.,* p. 341 -342.
[32] *Ibidem,* p. 345-348.

comerciale între țările agricole şi cele industriale, ale căror produse se scumpiseră foarte mult. De notat că, în Evul Mediu şi în secolul al XVI-lea, principatele dunărene nu erau exportatoare de grâu, ci numai de vite. Am arătat, într-un studiu asupra epocii lui Mircea cel Bătrân, că, până la mijlocul veacului al XVI-lea, Țara Românească importa grâu din Ardeal, fapt care, la prima vedere, pare paradoxal, dar se explică prin întinderea mare a stepelor şi pădurilor şi prin extinderea culturii meiului, principala cereală cultivată de plugarul român în această epocă.

Trebuie să mai ținem seama de un alt fapt, care a mai fost relevat: comerțul medieval de tranzit al Hansei prin Polonia în Moldova, unde se întâlnea cu comerțul maritim genovez şi venețian şi care a îmbogățit țările noastre în vremea lui Ştefan cel Mare. El încetează, însă, în veacul al XVI-lea, când turcii taie drumul comercial prin cucerirea Chiliei şi Cetății Albe şi blocarea Mării Negre. Prin urmare, drumul european de comerț ce trecea pe la noi în Evul Mediu se închide şi caracterul exclusiv gricol şi păstoresc al țărilor noastre se accentuează într-o epocă în care, în apusul şi centrul Europei, se întâmplă o evoluție exact contrară. Nu este, deci, de mirare că revoluția burgheză a Renaşterii nu s-a putut produce în țările noastre.

Căderea bruscă a monetei de argint atinge asprul turcesc, care era moneta de circulație în veacul al XVI-lea în țara noastră, unde înlocuise moneta națională, care nu se mai bate, precum şi florinul unguresc.

Devalorizarea a atins țara noastră în epoca lui Mihai Viteazul, căci contractele şi confirmările de vânzări de moşii de la sfârşitul domniei amintesc de prețurile de la începutul ei, „însă după cum umbla asprul pe atunci" (Arhive[le] Stat[ului], doc[ument] inedit). Domnia lui Mihai Viteazul înseamnă, din punctul de vedere economic, un moment crucial din istoria noastră.

Totuşi, am arătat că în veacul al XVII-lea anume aspecte ale umanismului şi ale Renaşterii au pătruns şi la noi. Boierii moldoveni învață în şcolile iezuite din Polonia, boieri, între care Constantin stolnicul Cantacuzino, ajung până în Italia, şi pentru aceea trebuiau bani grei. Cu atât mai mult costau palatele brâncoveneşti, oştile de mercenari nemți, tipografiile care lucrau în pierdere, ca opere de binefacere pentru înzestrarea bisericilor, cheltuieli ce nu existau în veacul al XV-lea. În adevăr, în veacul al XVI-lea şi mai ales în cel următor, se iveşte un izvor nou de bani în țară: este comerțul grânelor cu Imperiul Otoman. Turcii aveau nevoie, pentru aprovizionarea Constantinopolului şi a armatei lor, de grânele româneşti. Fiind singurii clienți, ei crează un fel de monopol, care ține până în 1829 şi care nu era menit să ridice prețurile, totuşi aducea bani în țară. Agenții acestui comerț nou erau negustorii greci, iar beneficiarii erau, bineînțeles, boierii proprietari.

Acest comerț devenise esențial încă sub Mihai Viteazul. Când marele domn încheie pace cu turcii la 1598, el se scuză față de împăratul Rudolf II că a fost nevoit s-o facă, împins de necesități economice imperioase: fără negoțul peste Dunăre, românii nu mai aveau cu ce trăi.

Fireşte, comerțul grânelor care, o repetăm, nu exista în veacul al XV-lea, a avut urmări deosebite pentru economia țării, care n-au fost studiate până acum. Cultura meiului a fost înlocuită cu a grâului pe marile domenii boiereşti; boierii intensifică producția pe moşiile lor, legând pe țăran de glie, schimbând exploatarea în dijmă cu exploatarea în regie. Producția autarhică, pentru nevoile casei şi satului, a marilor domenii medievale e înlocuită în parte, pentru prima oară, cu o exploatare pentru export. Moneta olandeză, *leul,* apare atunci ca monetă a țării noastre, căci olandezii erau pe atunci principalii clienți ai Imperiului Otoman. Atunci boierimea înlocuieşte în rosturile de conducere domnia şi ia conducerea economică, politică şi spirituală a țării. Toate aceste fenomene economice, care nu sunt specifice [numai] pentru țara noastră, ci şi pentru celelalte state agricole din Răsărit: Ungaria şi Polonia, nu pot fi prezentate aci decât sumar, pentru a lămuri problema Renaşterii, care ne preocupă. Ne rezervăm să revenim în chip documentat asupra lor într-un studiu special.

Deocamdată, trebuie să analizăm care au fost urmările pentru cultura românească ale acestor stări de lucruri în viața economică.

Într-un studiu intitulat *Începuturile*[5] *literaturii în limba română,* am arătat că înlocuirea limbii slavone în cultura noastră prin cea națională a fost rezultatul ridicării boierimii în locul autorității casei domnitoare. Limba slavonă era tradiția medievală a domniei; câtă vreme domnul şi

curtea lui au patronat cultura, ea a rămas îmbrăcată în haina slavonă. Când, însă, s-a ridicat boierimea, când statul a devenit aristocratic din voievodal, atunci şi cultura a devenit apanajul nobilimii de proprietari. Boierii nu ştiau slavoneşte şi de aceea ridicarea lor coincide cu introducerea limbii române în locul celei slavone în istoriografie, în cancelarie şi, în cele din urmă, şi în Biserică.[33] Începuturile literaturii în limba vulgară nu formează propriu-zis o caracteristică a culturii Renaşterii. În Apus, ele se ivesc în Evul Mediu. Dar este limpede că pentru cultura noastră fac parte din complexul de manifestări culturale ce urmează ridicării boierimii în veacul al XVI-lea în locul ordinii voievodale. Din acest complex fac parte şi toate aspectele de Renaştere pe care le-am analizat în paginile precedente.

În prezentul studiu am arătat, pentru prima oară, că ridicarea boierimii în veacurile al XVI-lea şi al XVII-lea nu are numai un aspect negativ, în sensul că, fiind tăiate drumurile de negoţ, proprietarii agricoli au rămas singura putere economică în stat, ci şi unul pozitiv: ridicarea boierimii a fost însoţită de o nouă intensificare a culturii grânelor şi de comerţul cu grâne în sudul Dunării, cu Imperiul Otoman. Comerţul acesta a adus ceva bani în ţară, bani care nu mai intrau în vistieria domnească, cum fusese cazul, prin vămi, cu comerţul de tranzit din veacul al XV-lea, ci în a boierilor. Astfel au putut boierii să-şi trimită copiii peste graniţă la studiu, să susţie pe seama lor o nouă domnie, aleasă din rândurile boierilor, cu oşteni mercenari şi cu anume creaţii în ţară.

Îmbogăţirea boierilor explică, însă, nu numai posibilitatea ivirii unor aspecte de cultură de Renaştere la noi, schimbarea în unele privinţi a datinei medievale, dar şi direcţia specială pe care au luat-o aceste influenţe. Am spus că negoţul grânelor se făcea prin negustorii greci. Grecii au pătruns în acest chip în ţările noastre şi aceasta este principala cauză a pătrunderii şi influenţei grecilor în Principatele Române. Comerţul grânelor nu constituia o legătură cu Apusul şi centrul Europei, dimpotrivă, îi întorcea spatele (creşterea preţurilor ridica bariere între români şi Apus). După venirea grecilor în ţară, însă, s-a putut introduce umanismul elenic al şcolilor domneşti, de care am vorbit şi care înseamnă contactul mai fecund al culturii româneşti cu Antichitatea. Acele aspecte ale culturii Renaşterii apusene care contraziceau mentalitatea agrară feudală a boierimii noastre nu s-au putut împământeni în Moldova şi în Ţara Românească, mai ales *individualismul laic*. E uşor de înţeles de ce: *Renaşterea apuseană a fost burgheză, a noastră a fost boierească.* Tot din această pricină, *spiritul critic* şi *reformator* al burgheziei bogate din Apus nu a pătruns la boierimea noastră, legată de Biserică ca şi de pământ, şi a trebuit să aşteptăm perioada fanarioţilor ca să avem, la noi, concepţia progresului. Nu e cazul să ne depărtăm aci de subiectul nostru prin dezvoltări ale unor chestiuni colaterale, dar putem spune, pe scurt, că influenţa apuseană la noi, în epoca fanariotă, începutul unor legături economice şi apoi culturale, ce n-au mai încetat până azi, se datoreşte deschiderii comerţului Peninsulei Balcanice şi Ţărilor Române cu Austria în veacul al XVIII-lea, epocă în care această ţară ajunge în expansiunea sa până la Carpaţii Meridionali şi la Dunărea de Jos (la Belgrad şi în Banat). De asemenea, marile opere de artă, caracteristice pentru o societate bogată şi îmbogăţită, nu au fost imitate de români, care bani mulţi nu aveau şi numai îmbogăţiţi n-au fost în perioada Renaşterii.

În concluzie, Renaşterea n-a lipsit din istoria culturii româneşti. Am avut un strălucit umanism românesc, de stil iezuit, apoi grecesc, aspecte interesante de Renaştere în mentalitatea politică, idei şi forme de Renaştere chiar în viaţa artistică. Renaşterea face parte integrantă din cultura noastră. Ea a fost în legătură, însă, cu boierimea, nu, ca în Apus, cu burghezia, care nu exista la noi, şi de aceea anume aspecte ale acestei revoluţii culturale lipsesc la noi, întârzie sau iau altă formă.

În integrarea istoriei românilor în istoria universală, problema Renaşterii are o importanţă capitală, cercetarea ei dovedeşte că se poate înţelege trecutul nostru numai în legătură cu marile curente ce au străbătut Europa şi au transformat spiritul ei şi, în acelaşi timp, cum au fost transformate sau întârziate aceste curente de împrejurările speciale, economice şi sociale, în care a trăit poporul românesc.

Jilava, 21 februar 1945

---

[33] P. P. P[anaitescu], *Începuturile[5] literaturii în limba română,* în „Rev. Fund. Regale", 1 septembrie 1943.

[1] În text, „Braccio”.
[2] În manuscris, „al doilea”.
[3] Urmează un cuvânt ilizibil; lipsa lui nu modifică sensul propoziției.
[4] Urmează un cuvânt ilizibil.
[5] În manuscris, „Originile...”

ABREVIERI[*]

ACMI = Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice
AO = Arhivele Olteniei
AIIAC = Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie din Cluj
AIIAI = Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A-D. Xenopol" Iaşi (din 1990, ***AIIX)***
ARMSI = Academia Română. Memoriile Secţiunii Istorice
ARMSL = Academia Română. Memoriile Secţiunii Literare
BCMI = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
CI = Cercetări Istorice
CL = Convorbiri Literare
RFR = Revista Fundaţiilor Regale
RdI = Revista de Istorie
RI= Revista Istorică (ambele serii)
RIR = Revista Istorică Română
RRH= Revue Roumaine d'Histoire
SMIM= Studii şi Materiale de Istorie Medie

[*] Sunt cuprinse în această listă titlurile publicaţiilor mai des citate în paginile care urmează.